

հայկական քաղաք
պատմության համալսարան
Հայաստանի Հանրապետություն
ԻՎ - ԻՎ

902.6

Դմ-84

ՀԱՅԿ. ԽՍՀ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԻ ՊԱՀՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՍԵՐԻԱ № 1

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՍՀ ՊԱՏՄԱԿԱՆ
ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ**

IV

ՎԱՂԵՆՏԻՆՈՒ ԱՐԲՈՂԱՄԱՐԱՆ

ԱՇՏԱՐԱԿԻ ՇՐՋԱՆ

(ՈՒՂԵՑՈՒՅՑ - ԱԼԲՈՄ)

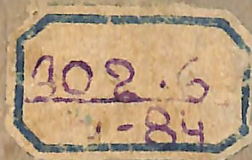
ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՔԱՐՏԵԶՈՎ

**Исторические памятники
Армянской ССР**

IV

АШТАРАКСКИЙ РАЙОН

(ПУТЕВОДИТЕЛЬ-АЛЬБОМ)

ԵՐԵՎԱՆ — 1940

5 OCT 2011

ՀԱՅԿ. ԽՍՀ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԻ ՊԱՀՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵ

902.6

Խ-84

մ

ՀԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆՆԵՐԻ ՍԵՐԻՆ, № 4

СИГНАЛЬНЫЙ

ЭКЗЕМПЛЯР

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՍՀ ՊԱՏՄԱԿԱՆ
ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ

IV

ՊԱՆԵՆՏԻՆԱ ԱՐՐԱՀԱՄԱՐԱՆ

ԱՇՏԱՐԱԿԻ ՇՐՋԱՆ

(ՈՒՂԵՑՈՒՅՑ - ԱԼԲՈՄ)

ՀԱՍԳԻՏԱԾԱՆ ՔԱՐՏԵԶՈՎ

Исторические памятники
Армянской ССР

IV

АШТАРАКОВСКИЙ РАЙОН

(ПУТЕВОДИТЕЛЬ-АЛЬБОМ)

ՅԵՐԵՎԱՆ — 1940

17.06.2013

Պատ. խմբագիր՝ Ս. Պողոսյան
Տեխ. խմբագիր՝ Չ. Մարտիրոսյան
Սրբագրիչ՝ Մ. Հախնազարյան
Կոնսրուկտոր՝ Վ. Յեսայան

18996

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Աշտարակի այժմյան շրջանը կազմում է պատմական Արագածոտն գավառի մի մասը:

Արագածոտն գավառը, վորը բռնում էր Արագած լեռան հարավային լանջերը, իր բնական ամբուխություններով, ճոխ բուսականություններ ու առատ ջրերով նախապատմական ժամանակներից ի վեր յեղել է բնակելի ամենահարուստ վայրերից մեկը: Հայաստանի տերիտորիայի վրա դեռ վաղ ժամանակներից աղբերել են բազմաթիվ ցեղեր, վորոնք VIII դարում (մեր թվականությունից առաջ) նվաճվել են խալդ-ուրարտացիների կողմից:

Սալդ-ուրարտական թագավորները—Մենուա (810—780), Արգիշտի (780—755) և Ռուսաս I (730—714)—իրենց արշավանքների ընթացքում նվաճում են Արաքսի հովիտը, ապա գրավում են Արագածի շրջանը, Շիրակի դաշտավայրը և Սևանա լճի շրջակայքում ապրող ժողովուրդներին: Սալդական այդ նվաճումների մասին են վկայում Աշտարակի շրջանի Թալիշ (հուն՝ Արուճ) գյուղում գտնված սեպագիր արձանագրությունը և նյութական կուլտուրայի այլ մնացորդները: Բացի դրանից, Հայաստանի տոհմատիրական շրջանի վերաբերյալ նյութական կուլտուրայի բազմաթիվ մնացորդներ են հանդիպում Աշտարակ գյուղից սկսած մինչև Շամիրամ գյուղի շրջակայքը: Աշտարակի շրջանում հանդիպում են խոշոր քարերով կառուցված բազմաթիվ շենքեր, վորոնք իբրև սկզբնական բնակարաններ են ծառայել մարդկանց համար: Ոչական գյուղի արևելյան կողմում, Կոնդ կոչվող բլուրի վրա կան բերդ-շենքերի մնացորդներ, վորոնք վերաբերում են նախնադարյան հասարակության վերջին շրջանի նյութական կուլտուրային: Այդպիսի մնացորդներով հարուստ են Լազրեան և Փարբի գյուղերի մերձակայքը, Փարբիից դեպի հյուսիս գտնվող «Դյավուր-Կալա»-ի շրջակայքը և Անբերդից Դըղր տանող ճանապարհը: Սակայն, նյութական կուլտուրայի մնացորդների ամենամեծ խմբավորումը, վորը հանդիսանում է մեն-

1040 (15553-58)

Հանձնված է արտադրության 5/XII 1939 թ.

Ստորագրված է տպագրության 26/XII

Գլավ. լիպոր № 6. 2030. պատ. № 865, տիրած 1000

Պետականությանի Հրատարակչության տպարան, Յերևան, Արմյան № 104

հիմնադրով, կրոնականներով և դոկտրինաներով հարուստ մի դաշտ, գտնվում է Կոչից Շամիրամ տանող ճանապարհին:

Տոհմատիրական շրջանին են պատկանում ջրի պաշտամունքի հետ կապված «Վիշապ» քարերը. դրանք ձկան կերպարանքով ահագին մեծությամբ քարեր են, վորոնց վրա փորագրված են զանազան նշաններ. այդ վիշապներից գտնվել են նաև Արագածի լանջերում՝ Անբերդից վերև, Արխաշա գետի ձախ ափի բարձունքում: Ֆեոդալական հասարակության շրջանում Աշտարակի մի շարք գյուղեր յեղել են հայ Արշակունի թագավորական տոհմի՝ սեփականություն և վորպես բերդեր, ձմեռանոցներ ու դորակայաններ են ծառայել այդ դինաստիայի համար: Այժմյան Թալիշ գյուղը (հնում՝ Արուհը) յեղել է Արշակունիների գորահայան և ձմեռանոց: Աղցում են գտնվում Արշակունի թագավորների դամբարանները: Արագածոտն գավառի մյուս գյուղերը կազմել են այլ ֆեոդալների սեփականություն—որինակ՝ Ոշական գյուղը, վորտեղ թաղված է հայ գրերի գյուտի հեղինակ Մեսրոպ Մաշտոցը, յեղել է Ամատունյաց տան սեփականություն:

Գասախ գետի ափն ամբողջ յերկարությամբ ծածկված է բնական և արհեստական այրերով, վորոնք տեղական բնակչության համար վորպես պաշտպանության վայրեր են ծառայել գրեթե բոլոր դարերում:

Շինարարության տեսակետից VII դարը բեղմնավոր ժամանակաշրջաններից մեկն է յեղել պատմական Հայաստանում: Այդ դարի շենքերից Աշտարակի շրջանում աչքի յեն ընկնում Թալիշ և Յեղվարդ գյուղերի յեկեղեցիները, վորոնք կառուցվել են Մամիկոնյան իշխանների կողմից և իրենց ճարտարապետական արվեստով VII դարի նշանավոր կոթողներ են հանդիսանում:

Բազրատունիները, վորոնց կենտրոնն էր Անին, IX դարի վերջերին միաժամանակ իրենց գլխավոր ամրոցներից մեկը դարձրին Աշտարակի շրջանում գտնվող Անբերդը: Վերջինս կառուցել էյին Պահլավունիները, վորոնցից հետագայում գնել էյին Բազրատունիները: Վերջիններիս տիրապետության անկումից հետո, XI դարում, սելջուկյան արշավանքների և ներքին կռիվների հետևանքով ընդհանուր շինարարական կյանքը Հայաստանում տեղ-տեղ կանգ է առնում: Հայաստանի ֆեոդալական ուժեղ

տներից շատերը վոչնչանում կամ գաղթում են բուն յերկրից դուրս:

XII—XIII դարերի ընթացքում, վրաց տիրապետության ժամանակ, Հայաստանում կրկին հանգես են գալիս հայ ֆեոդալական խոշոր տներ, վորոնք մեծ կալվածներ են ձեռք բերում և դարկ են տալիս նորանոր կառուցումների: Այդ նոր ֆեոդալական տներից աչքի յեն ընկնում Ջաքարյանները, վորոնք կարողանում են նվաճել հյուսիսային Հայաստանի մեծ մասը (վրաց արքունիքում սրանք յեղել են Գիորգու և Թամարայի սպասալարները): Ջաքարյաններից՝ Ջաքարեն և Իվանեն առաջնակարգ նշանակություն տալով Արագածոտն գավառին, սելջուկներից գրավում են Անբերդը և, ի նշան իրենց այդ նվաճումների, այնտեղ ՈՆԹ (1200) թվականին հաղթական կոթող են կանգնեցնում, վորն այժմ գտնվում է Խնաջուր գյուղի յեկեղեցու դռան կողքին:

Անբերդի նվաճումից հետո, Աշտարակի շրջանի մի մասի իշխանությունը Ջաքարյանները հանձնում են իրենց վասսալ ֆեոդալներից Վաչուտյան տոհմի Վաչե իշխանին: XII—XIII դարերում, բացի Վաչուտյաններից, Աշտարակի շրջանում իշխող տներից էյին—Աղիգբեկյանները Յեղվարդում, Սահադիներն ու նրանց ժառանգները՝ Ոշականում:

Նյութական կուլտուրայի մնացորդներից XIII—XIV դարերում Աշտարակի շրջանում աչքի յեն ընկնում Ոհանավանքը, Դըղըր, Սաղմոսավանքը, Յեղվարդի յեռահարկ յեկեղեցին և այլն:

XIII դարի յերկրորդ կեսից սկսած՝ փոփոխություն է կատարվում Հայաստանի քաղաքական կյանքում:

Մոնղոլների վարած քաղաքականության հետևանքով հետզհետե թուլանում և մանրանում են աշխարհիկ ֆեոդալները. վերջիններիս շարժական և անշարժ կալքերի մի զգալի մասն անցնում է վանքերին: Սկսում է խոշոր չափով ուժեղանալ յեկեղեցու ազդեցությունը: Աշտարակի շրջանում խոշոր կալվածատեր վանքեր են յեղել՝ Արուհը, Ոհանավանքը, Սաղմոսավանքը և Դըղըր:

XVII—XVIII դարերում առևտրական հարաբերությունները շարունակում են զարգանալ, և Հայաստանն առևտրական կապերով կապվում է մի շարք յերկրների հետ: Աշտարակի շրջանը նույնպես գտնվում էր առևտրական ճանապարհների հանգուցակետում. այդ շրջանով անցնող առևտրական գիծը Յերևանը կապում էր Թբիլիսիի հետ: Այդ գիծն անցնում էր Աշտարակի,

¹ Արշակունիների դինաստիան Հայաստանում իշխել է 66—429 թ. թ.

Ապարանի և Փամբակի վրայով: Այն ժամանակվա պատմադիրներ-
րից Զաքարեն հիշում է, Վոր Աշտարակից Ապարան տանող ճա-
նապարհի վրա գտնվող Կարբի գյուղը XVII դարում հանդիսա-
ցել է առևտրական կենտրոններից մեկը: Այդ ժամանակաշրջանի
նյութական կուլտուրայի մնացորդներից են Աշտարակ և Ոչական
գյուղերի կամուրջները, վորոնք վերակառուցվել են առևտրական
դասի ոժանդակությամբ:

Վերևում հիշատակված պատմական հուշարձանները վնչ
միայն հայկական հին ճարտարապետության ու արվեստի կո-
թողներ են, այլև նրանք իրենց վրա յեղած բազմաթիվ արձա-
նադրություններով կարևոր աղբյուր են հանդիսանում Հայաս-
տանի պատմության համար: Այդ արձանադրությունները մեզ
հնարավորություն են տալիս լուսաբանելու Հայաստանի անցյալ
հասարակական կյանքը, դրանց միջոցով մենք ծանոթանում ենք
վոչ միայն այս կամ այն հուշարձանի կառուցման ու նրա վերա-
նորոգման հետ կապված խնդիրներին, այլև ժամանակի շրաշի-
նարարական, հարկային և կալվածային խնդիրներին:

ԱՇՏԱՐԱԿԻ ՇՐՋԱՆԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ

Ա Շ Տ Ա Ր Ա Կ

Աշտարակ գյուղը, վոր այժմ հանդիսանում է շրջանային
կենտրոն, գտնվում է Յերեանից 22 կիլոմետր հեռավորության
վրա, Արագածի ստորոտում, Քասախ գետի աջ ափին:

Յերեանից Աշտարակ կարելի չէ գնալ յերկու ճանապարհով՝
անմիջապես Աշտարակ տանող խճուղով և Վաղարշապատի վրա-
յով դեպի Աշտարակ տանող ճանապարհով. վերջինս համեմատա-
բար յերկար է:

Աշտարակը յեղել է պատմական Հայաստանի հին գյուղերից
մեկը. նա հարուստ է պատմական հուշարձաններով, վորոնք վե-
րաբերում են V—XIII դարերին. այդ հուշարձաններից են՝

Ա. Ծիրանավոր.—Գյուղի յեղին, Աշտարակի կամբջի գի-
մաց, Քասախ գետի ափին բարձրանում է պարսպաձև մի ժայռ,
վոր կոչվում է Փոկաբեդ: Արևմտյան կողմից բերդն ամրացված
է պարիսպներով, վորոնց մնացորդները մինչև այժմ ևլ կանգուն
են. արևելյան կողմից բերդը պաշտպանված է բնական ամրու-
թյուններով և ձորով: Գյուղի այդ մասը հնում կոչվել է Բերդա-
բադ: Այդտեղ է գտնվում Ծիրանավոր (բաղիլիկաձև) հուշարձա-
նը, վորը կառուցված է V—VI դարերում:

Նրա հին պատերին կից բարձրանում են կրկնապատեր, վո-
րոնք հուշարձանին տալիս են ամրոցի ձև: Հուշարձանը կառուց-
վել է չորս սյուների վրա, ունի յերկու խորան և արևմտյան
պատի վրա մեկ յերկարավուն լուսամուտ: Այժմ Ծիրանավորը
կիսավեր վիճակում է՝ տանիքն ամբողջովին քանդված է, մնում
են միայն պատերը (Ալբոմ՝ նկ. 1):

Բ. Կարմրավոր.—Գյուղի հյուսիս-արևելյան թաղամասում է
գտնվում Կարմրավորը, վորը կառուցվել է VII դարում (Ալբոմ՝
նկ. 2). սա խաչաձև մի յեկեղեցի չէ, վորի վրա բարձրանում է
ութանկյուն գեղեցիկ գմբեթ. թե յեկեղեցու և թե գմբեթի

տանիքները ծածկված են կարմիր կղմինդրներով, վորոնք իրար հետ միացված են շաղախով և ամրացված են յերկաթե դամերով: Կարժրավորի պատի քիվերը (կառնիդները) ծածկված են կողո- վահյուս քանդակներով, իսկ գմբեթի քիվը դարձարված է տե- րեաձև քանդակներով: Հուշարձանի վերևի մասն արտաքուստ շրջապատված է գոտի կաղմող միատող արձանագրությամբ, վորն սկսվում է հարավային պատից. այդ արձանագրությունը վերա- բերում է հուշարձանի շինությանը: Հուշարձանի գլխավոր դռան վրա, վերևի կողմից, քանդակված է մի արձանագրություն. վեր- ջինս վերաբերում է Աշտարակի մեծ առվի նորոգմանը, վորը կատարվել է Հակոբ Յերեցի կողմից 288 (1292) թվականին. հուշարձանը շրջապատված է պարսպով՝ շուրջը տարածվում է ընդարձակ գերեզմանատուն, վորի տապանաքարերի մեծ մասը պատկանում են XIII դարին. դրանցից նշանավոր է մի խաչքար, վորի ստորին կողմում կա մի մեծ խորշ, դրա համար ել խաչ- քարն անվանում են «Ծակ քար» (Ալբում՝ նկ. 3—5):

Գ. Մարիան (Մարինե).—Աշտարակ գյուղի հյուսիս-արե- վելյան թաղամասում բարձրացող մի յեկեղեցի յե, վորը կառուց- ված է 1281 թվականին. արտաքուստ քառանկյուն է, ներքուստ՝ խաչաձև բազմանկյուն թմբուկով և սրածայր գմբեթով: Մարի- նեյի արևմտյան պատի աբսիդայի գլխին կառուցված է զանգա- կատունը: Նույն պատի վրա դրսի կողմից քանդակված է արևի ժամացույցը: Արժեքավոր ու հետաքրքրական է Մարինեյի գլ- խավոր դռան ճակատակալ քարի վրա նկարված Փրեսկոն (պա- տի սվաղի վրա, յուղաներկ), վորն առնված է ծաղկանկարներով դարձարված շրջանակի մեջ ու պատկերում է հիմար և իմաստուն կույսերի առակը (Ալբում՝ նկ. 6):

Հուշարձանի հարավային մուտքի դիմաց, հրապարակի վրա կան XVII—XVIII դարերին պատկանող գերեզմաններ: Այդ նույն հրապարակի արևելյան և արևմտյան ծայրերում բարձր պատվանդանի վրա դրված են խաչքարեր, վորոնցից մեկը կրում է 288 (1291) թվականը, իսկ մյուսը, վոր այժմ ընկած է գետ- նին, ունի 1599 թվագրություն: Մարինեն նույնպես շրջապատ- ված է բլրաձև պարսպով, վորը յերեք կողմից ունի դռներ:

Աշտարակ գյուղի և շրջանի ջրաշինարարական գործի մասին վկայում է գյուղի մեծ առուն՝ հին ջրանցքը, վորն սկիզբ է առ- նում Սաղմոսավանք գյուղից: Այդ առուն XII դարում շինել է Գեվորգ վարդապետը՝ «Ականատեսը»: Գյուղի կենտրոնում առուն

բաժանվում է յերկու գլխավոր ճյուղերի՝ այգիներին հարկ յե- դած չափով Գուր մատակարարելու համար: Ըստ հին սովորու- թյան, ջրի բաժանման մեջտեղը ծառի յերկար բուն է դրված, վորի վրայով շուրջ հոսում է բաժանվում է յերկու մասի: Ջուրն այսպես բաժանելու սովորությունը գալիս է հնից և մինչև վեր- ջերս պահպանվել էր: Այգեգործական այդ շրջանում ջրի սակա- վության հետևանքով յեղած գծավորություններն իրենց արտա- հայտությունն են դտել նույնիսկ տապանաքարերի վրա արված փորագրությունների մեջ: Գյուղի հյուսիս-արևելյան մասում, գե- րեզմանատանը, «Ծակ քար» կոչված խաչարձանի շրջապատում, մի տապանաքարի վրա իր բոլոր մանրամասնություններով փո- րագրված է մի այգի, վորը բաժանված է յերկու մասի: Մասե- րից յուրաքանչյուրն ունի խաղողի առանձին թմբեր՝ փոքրիկ առուններով, այգուց դուրս նկատելի յե մեծ առուն, վորից ճյու- դավորվում են այգին մտնող փոքրիկ առուները: Ըստ ավանդու- թյան՝ տապանաքարի տակ թաղված են յերկու հարազատ յեղ- բայրներ, վորոնք իրար սպանել են ջրի պատճառով:

Դ. Առետակի կամուրջը.—Գտնվում է գյուղի արևելյան կողմում՝ Գասախ գետի վրա, կառուցված է շատ հին ժամանակ- ներից, սակայն XVII դարում վերանորոգվել է սրբատաշ քարից պատրաստված յերեք տարբեր չափի յերկկենտրոն կամարներով. մեծ և փոքր կամարների արանքում արձանագրություն կա կա- մըրջի կառուցման մասին (Ալբում՝ նկ. 7):

Յ Ե Ղ Վ Ա Ր Դ

Յեղվարդ գյուղը գտնվում է Աշտարակից 8 կիլոմետր դեպի հյուսիս-արևելք, Արա լեռան հարավ-արևելյան ստորոտում: Յեղ- վարդը Հայաստանի հնագույն գյուղերից է, վորի մասին հիշա- տակում է VII դարի պատմիչ Սեբեոսը: Այս գյուղը հայտնի յե իր պատմական արժեքավոր հուշարձաններով, վորոնցից յերեքը գտնվում են գյուղի կենտրոնում, իսկ մեկը՝ գյուղից դուրս: Այդ հուշարձաններն են՝

Ա. Կաթողիկե.—Գտնվում է գյուղի կենտրոնում, խոշոր բա- ղրիկա յե, կառուցված VI դարում, սրբատաշ քարից՝ յերկշարք չորսական սյուների վրա: Հուշարձանն արտաքին կողմից շրջա- պատված է գոտի կաղմող միատող արձանագրությամբ: Այժմ մնում են միայն պատի ստորին մասերը՝ մոտ 3—4 մետր բարձ-

բուժյամբ (Ալբրոմ' նկ. 8—10): Բաղիլիկայի դիմաց կառուցված է V—VI դարերին պատկանող մի յեկեղեցի, վորի ավերակներն են միայն մնում (Ալբրոմ' նկ. 11, 12):

Բ. Զորավար.—Այս հուշարձանը կառուցել և Գրիգոր Մամիկոնյան իշխանը VII դարի յերկրորդ կեսին. հուշարձանը գտնվում է Արա լեռան ստորոտում, Յեղվարդ գյուղից 3 կելոմետր հեռու: Յեկեղեցին արտաքուստ բազմանկյուն և (ներսի կողմից ունի ութ աբսիդա), արտաքին կողմից, արսիդաների արանքում, ունի խոր նիշաններ: Հուշարձանի քիվը (կառնիդը) զարդարված է դործվածքաձև քանդակներով, լուսամուտների պատկերների քարերի մի մասի վրա քանդակված են խաչողի վողկույզներ, իսկ մյուս մասի վրա քանդակված է նույն: Հուշարձանի կենտրոնական մասում բարձրանում է լայնանիստ բազմանկյուն գմբեթը, վորի մեծ մասը վոնչացված է (Ալբրոմ' նկ. 13, 14):

Վ. Ս. Սասվաճաճի.—Այս յեռահարկ քանդակազարդ հուշարձանը գտնվում է գյուղի կենտրոնում. կառուցված է XIV դարի սկզբին: Այս հուշարձանը, չնայելով իր փոքրիկ ծավալին, յեռահարկ է և ունի քառանկյուն ձև. շինված է կարմրագույն սըբատաշ քարից, առանց սյուների: Հուշարձանի առաջին և յերկրորդ հարկերի քիվերը զարդարված են շղթայաձև քանդակներով և ամեն մի պատի վրա կա մեկ լուսամուտ՝ զարդարված բուսական ոճնամենտով. գլխավոր մուտքը գտնվում է արևմտյան կողմում: Հուշարձանի ներքևի հարկի լուսամուտները մեծ են և խաչաձև. լուսամուտի փորվածքի ստորին թևի մեջ՝ նեղ, յերկար և կամարակապ: Այդ փորվածքը զարդարված է քանդակներով:

Յերկրորդ հարկի լուսամուտներն ավելի նըբարվեստ են, ունեն քառանկյուն լայն բացվածք և բաժանվում են յերկուական մասերի՝ մեկական գեղաքանդակ սյուներով. լուսամուտների ճակատակալ քարերի վրա փորված են գաղանների բարձրաքանդակներ, վորոնք շըջապատված են շղթայաձև քանդակներով: Հուշարձանի յերկրորդ հարկի գլխավոր մուտքը քառանկյունաձև է և կամարակապ, մուտքը բոլոր կողմերից շըջապատված է յերկշարք քանդակներով, վորոնք գրսից ունեն շղթայաձև քանդակներ, իսկ ներսից՝ բազմանկյուն աստղաքանդակներ: Մուտքի ճակատակալ քարից սկսած մինչև յերկրորդ հարկի քիվը (կառնիդը) բարձրանում է հսկայական մեծությամբ բարձրաքանդակ մի խաչ, վորի ներքևի մասում, անմիջապես դռան ճակատին, յերկու կողմից փորված են գաղանների բարձրաքան-

դակներ: Վերջիններս իրենց բարձր արվեստով յեղակի տեղ են գրավում XIII—XIV դարերի արժեքավոր կոթողների շարքում. այդ խաչի վերին յերկու կողմերում նույնպես կան բարձրաքանդակներ:

Հուշարձանի յերրորդ հարկը կազմում է գմբեթը, վորը շինված է գեղեցիկ քանդակազարդ սյուներով և վորի թե բազան և թե խոյակները զարդարված են հյուսվածքաձև քանդակներով: Գմբեթի ներսի կողմում սպիտակավուն տառերով գրված է. «Ի թւին 225 (1328) շինեցաւ», իսկ գլխաւոր դռան վրա գրված է՝ «Ի թւին 24 (1321) շինեցաւ եկեղեցիս»: Ըստ արձանագրական տեղեկությունների՝ այդ յեկեղեցին շինել և Զաքարիա սպասարարի պաշտոնյաներից մեկը՝ Աղիգրեկը, իր ամուսին Վախախի հետ միասին (Ալբրոմ' նկ. 15—17):

Ո Շ Ա Ն Ա Վ Ա Ն Բ

Ռհանավանք գյուղը գտնվում է Ապարան տանող խճուղու վրա. այդ գյուղումն է գտնվում համանուն հուշարձանը, Աշտարակ գյուղից 6 կիլոմետր դեպի հյուսիս, Գասախ գետի աջ ափին, մի գեղեցիկ բարձունքի վրա: Մինչև այդ նշանավոր վանքի կառուցումը նրա տեղում շինված է յեղել հասարակ ձևի մի մատուռ. այդ մասին վկայում են թե հայ պատմադիւրները և թե հին պատերի այն մնացորդները, վորոնք պահպանվել են մինչև որս: Պատմիչները հիշատակում են, վոր 573 թվականին, Աշոտ Դմնեցու ժամանակ, հին փոքրիկ փայտածածկ յեկեղեցին վերաշինվում է ու տանիքը ծածկվում է կոփածո քարով:

Ռհանավանքի ներկա շենքը 1217 թվականին կառուցել է Զաքարյանների վաստղ Վաչե իշխանը՝ հին յեկեղեցու տեղում (Ալբրոմ' նկ. 18): Կառուցմանը վերաբերող արձանագրությունը փորագրված է տաճարի հյուսիսային պատի վրա: Գմբեթավոր այդ շենքն արտաքուստ քառանկյուն է, իսկ ներքուստ՝ խաչաձև, վոր առաջացել է ներսի անկյուններում դասավորված յերկհարկանի խորաններից: Տաճարի արևմտյան մուտքի ճակատակալ քարի վրա շատ նուրբ արվեստով փորագրված է իմաստուն և հիմար կույսերի տեսարանը պատկերող բարձրաքանդակը, նույն դռան յերկու կողմերում պատի մեջ գրված են խաչքարեր, վորոնք իրենց նըբաքանդակ արվեստով հանդիսանում են XIII դարի նշանավոր կոթողներ:

Ոհանավանքի արտաքին ձևավորումը (նիշանները, լուսամուտները՝ իրենց խաչաձև որնամենտներով) նմանվում է Ախթալայի վանքին, բայց մշակված է ավելի պարզ ձևով։ Տաճարը յերեք կողմից ունի դուռ դեպի նիշաններ։ Այս հոյակապ շենքը կանգուն է յեղեղ մինչև 1918 թվականը։

Տաճարին կից, արևմտյան կողմում, 1250 թվականին վաչեյի վորդի Բուրդի իշխանը կառուցել է գավիթը, վորը շինված է կոփածո սև քարով, չորս սյուների վրա. սյուներից յերկուսի բները կտր են, յերկուսը՝ բաղմանկյուն, վորոնց վրա բարձրանում է լայնանիստ գմբեթը 12 սյուներով՝ մեջ ընդ մեջ բաղմանկյուն և կտր։ Գավիթի արևմտյան պատը դրսի կողմից զարդարված է զույգ կիսավորմասսյուներով, վորոնք իրար միանում են բողբոջաձև վորմնակամարներով։ Մուտքն ավելի հանդիսավոր դարձնելու համար գուռն վերևի մասում բացված է խոշոր կրկնա-կի լուսամուտ, վորը կտր սյունով բաժանվում է յերկու մասի. բաժանող սյան խոյակն ունի քանդակներ։

Գավթի կամարավոր ծածկը ներսից յուրաքանչյուր մասում ունի տարբեր վոճ—արևելյան կենտրոնական մասում՝ ստալակատիկավոր, հարավ-արևելյան մասում՝ խաչաձևով, հարավային կենտրոնական մասում՝ հայելանման, մյուս կողմերը կրկնվու են, իսկ մուտքի մոտ արևմտյան կենտրոնական մասի կամարի ծածկը գլանաձև է։

Տաճարի արտաքին ու ներքին պատերի և գավթի վրա կան բազմաթիվ արձանագրություններ, վորոնք մեծ մասամբ վերաբերում են նվիրատվություններին։ Այդ արձանագրություններից մեկում, վոր վերաբերում է ՈՂԲ (1243) թվականին, հիշատակված է, թե Անբերդը իբրև սեփականություն տրված է ս. Կարապետի (Ոհանավանք) յեկեղեղուն։ Այդպիսի նվիրատվությունները միջոցով Ոհանավանքը XVII—XVIII դարերում ձևով է բերում խոշոր կալվածներ. նա իր տնտեսական կարողությամբ աչքի յեր ընկնում Աշտարակի շրջանում։

Տաճարին և գավթին կից, հյուսիսային կողմում կան յերկու փոքրիկ յեկեղեղներ, վորոնց մուտքը գավթի և տաճարի ներսից է։ Այդ յերկու փոքրիկ յեկեղեղներն ավելի հին են, քան Ոհանավանքը, թեպետ վերանորոգված են ու ժամանակներում։

Հուշարձանի հարավային կողմում, պարսպին կից, ներքուստ կան հին շենքերի հիմնապատերի մնացորդներ։ Պարսպի ներսի և դրսի կողմերում տարածվում է գերեզմանատուն՝ տապանաքարե-

րով և քանդակազարդ խաչերով, վորոնցից աչքի յե ընկնում վանքի հարավային կողմում բարձր քարաշար պատվանդանով 1311 թվականի մի կոթող, վորը յերևի գերեզմանարձան է (Ալբում՝ նկ. 19—23)։

ՍԱՀՄՈՍԱՎԱՆՔ

Սաղմոսավանքը գտնվում է Ոհանավանքից դեպի հյուսիս։ Այդ գյուղում է համանուն հուշարձանը, վորն ընկնում է Ոհանավանքից 5 կիլոմետր հեռավորության վրա՝ Արա լեռան ստորոտում, Գասախ գետի յեղին։ Այս հուշարձանն իր ճարտարապետական վոճով նման է Ոհանավանքին, և կառուցել է նույն վաչե իշխանը 1215 թվականին։ Բուն տաճարն առանց սյուների յե, հատակագիծը քառանկյուն է, դրսի կողմից յուրաքանչյուր պատին կան զույգ նիշաններ. ներսից ունի կրկնահարկ չորս խորան. արևմտյան թևի խորաններն ունեն պատերին հագցրած քարե սանդուղքներ։

Կտր թմբուկ ունեցող գմբեթը հանգչում է տաճարի մեջ դուռն շեղված չորս վորմնասյուների կամարների գլխին գոյացող շրջանաձև տարածության վրա։

Արևմտյան մասում, հուշարձանին կից, նույն դարում, տաճարից ավելի ուշ, կառուցված է գավիթը՝ խոշոր սրբատաշ քարից։ Արևմտյան մուտքն առնված է քանդակազարդ շրջանակի մեջ, իսկ ճակատակալ քարը զարդարված է աստղաձև որնամենտներով։ Գավթի ծածկը հանգչում է չորս սյուների վրա, վորոնցից յերեքը կտր են, մեկը՝ բաղմանկյուն։ Գավթի կամարավոր ծածկը ներսից շինված է նույն վոճով, ինչ վոր Ոհանավանքը, գավթի արևելյան մասի վորմնասյուներն աչքի յեն ընկնում իրենց խմբվածությամբ. նրանց վերևի մասերը զարդարված են շղթայաձև որնամենտներով։

Ցածրադիր բութ գմբեթի վեղարը զարդարված է պարանահյուս յերկրաչափական ուղուցիկ որնամենտներով, վորոնց արանքներում կա մի խաչքար։ Գավիթը ներսից ունի դամբարաններ, խաչքարեր, իսկ պատերի վրա, թե դրսից և թե ներսից՝ արձանագրություններ (Ալբում՝ նկ. 24, 25)։

Գավթի հարավային պատին կից կա մի փոքրիկ յեկեղեղ, ս. Աստվածածին անունով, վորը 1235 թվականին շինել է Քյուրդ իշխանը։ Այս հուշարձանի ծածկը նստած է վորմնասյուների կա-

մարտերի վրա, վորոնցից մեկը խաչածև ե: Խորանի վրա բարձրա-
նում ե մի մատուռանման փոքրիկ սենյակ, վորի մուտքը յեկեղեցու
հերսից ե՝ քարե սանդուղքներով: Այդ սենյակը վորպես գրատուն
ե ծառայել:

Սաղմոսավանքից մինչև Ոհանավանք, Քասախի աջ ափին
տարածվում ե մի ընդարձակ գյուղատեղի՝ Սերկեվիլ անունով.
վանքից մինչև այդ գյուղատեղին ընկած ե մի ձորակ, վորը կոչ-
վում ե «Վասակամուտ». այդ գյուղատեղիում կա մի հին փոք-
րիկ յեկեղեցի, կան անտաշ քարերից շինված ամրոցի մնացորդ-
ներ:

Կ Ա Ր Բ Ի

Կարբի գյուղը գտնվում ե Աշտարակից 3 կիլոմետր հեռա-
վորության վրա, խճուղու յերկու կողմում: Այս գյուղի մասին, —
վորը համարվել ե գյուղաքաղաք, — հայ մատենագրության մեջ
հիշատակվում ե դեռևս XIII դարից: XVII դարում Կարբին
հայտնի դարձավ վորպես առևտրական կենտրոն. նա կապված եր
Իրանի, Գանձակի, Թրքիսիի ե այլ յերկրների ու քաղաքների
հետ: Կարբեցի խոշոր առևտրականներից մեկը՝ պարոն Ալվազը,
1691 թվականին կառուցել ե ս. Աստվածածին յեկեղեցին: Այդ
հուշարձանն ունի փոքրիկ գմբեթ ե շինված ե չորս սյուների
վրա: Դիսավոր դուռը, վորը գտնվում ե արևմտյան կողմում,
յերկու կողմերից ունի մեկական խաչքար, գրանցից մեկի վրա
փորագրված ե ՊԶԲ (1433) թվականը, իսկ մյուսի վրա՝ «Յով-
հանէս կազմող»: Հուշարձանն ունի արձանագրություններ, վո-
րոնց մեծ մասը փորագրված ե հարավային պատի վրա՝ դրսից:

Հուշարձանին կից, արևելյան կողմում, շինված ե բարձր
քառակուսածև հատակագծով հին յեկեղեցին՝ մեծ զանդակաձևով:
Այդ հուշարձանն այժմ կիսավեր ե: Բացի այս գլխավոր հուշար-
ձանից, գյուղի զանազան մասերում ավերակ վիճակում կան հինգ
փոքրիկ մատուռանման հուշարձաններ (Ալբում՝ նկ. 26):

Մ Ո Ւ Ղ Ն Ի

Մուղնի գյուղը գտնվում ե Աշտարակից 2 կիլոմետր հեռու:
Հուշարձանը կառուցված ե սրբատաշ քարի չորս սյուների վրա,
արևմտյան ե հարավային կողմից ունի նուրբ արվեստով քան-

դակադարձված դռներ. յեկեղեցու արևմտյան կողմում շինված ե
գմբեթ՝ հույսպետ չորս սյուների վրա, վորոնց կամարածև
միացված տանիքի վրա բարձրանում ե սյունադարձ գմբեթը:
Գմբեթի սյուների խոյակները ե դիսավոր դռն ճակատը դար-
դարված են դեղեցիկ քանդակներով: Արևմտյան պատի հյուսիսա-
յին թևի վրա վերևից փորագրված ե հուշարձանի շինության
թվականը՝ ՌՃԺ (1661): Այս հուշարձանի սեղանի պատերը դար-
դարված են XVII—XVIII դարերին պատկանող ֆրեսկոներով,
վորոնք մեծ արժեք ունեն (Ալբում՝ նկ. 27, 28):

Փ Ա Ր Բ Ի

Փարբին պատմական Հայաստանի հնագույն գյուղերից մեկն
ե, այդ գյուղում ե ծնվել V դարի հայ մատենագիր Ղազար Փար-
պեցին: Փարբին հայտնի յե V դարում կառուցված իր բազիլի-
կայով, վորը կոչվում ե «Ծիրանավոր»: Այս յեկեղեցին շինված
ե գետի յեզրին, ունի միջին մեծություն, առանց սյուների: Հու-
շարձանի պատերին կից դրսի կողմից շարված են XIII դարին
պատկանող կրկնապատեր՝ տաշած քարերից ե կրաշաղախով:
Կրկնապատերի վերին մասը ծառայել ե վորպես ամրոց. այս
հուշարձանը մուտքի մոտ ունի գեպի գետը տանող մի ուրիշ
անցք, վորով գետից ջուր են բերել պաշարվածների համար:
Փարբի գյուղի յեկեղեցին իր ճարտարապետական վճռով նման ե
Աշտարակի «Ծիրանավորին»:

Գյուղի հարավ-արևելյան մասում կա XIII դարի մի այլ
յեկեղեցի, վորը կոչվում ե «ս. Գրիգոր»: Այս հուշարձանի դուռն
ու պատերը կանգուն են. պատերից մեկի վրա փորագրված ե
1264 թվականը կրող մի արձանագրություն:

Ո Ւ Շ Ի

Ուշին գտնվում ե Աշտարակից 5 կիլոմետր հեռավորության
վրա. այս գյուղի հյուսիսային կողմում գտնվում ե «ս. Սարգիս»
կոչված յեկեղեցին, վորը շինված ե V դարում: Այս հուշարձանը
կազմված ե յերեք հարակից յեկեղեցիներից, վորոնցից ամենա-
հինը փոքր յեկեղեցին ե: Նրա արևելյան դռն վրա կա արձա-
նագրություն. փոքր հուշարձանին կից շինված ե անսյուն գրմ-
բեթավոր տաճարը, վորի տանիքն ու գմբեթը XIX դարում

խախտվել են: Տաճարի հարավային կողմում չորս սյուների վրա կառուցված է գավիթը, վորի հարավային դռան վրա կա 1325 թվականի մի արձանագրություն: Ուշի գյուղից դեպի արևմուտք, մոտ 2 կիլոմետր հեռու, տարածված է կիկլոպյան ամրոցը՝ իր բազմաթիվ հատվածներով (Սլբում՝ նկ. 29):

ԲՅՈՒՐԱԿԱՆ

Բյուրական գյուղը գտնվում է Աշտարակից 7,5 կիլոմետր հեռու, Անբերդ գետակի ձախ ափին: Բյուրականի մասին հիշում է X դարի պատմագիր Հովհաննես Դրասխանակերտցին, վորի ժամանակ կառուցվել է ս. Հովհաննես յեկեղեցին, իսկ գյուղը համարվել է նրա սեփականությունը: Այս հուշարձանն ուշադրություն արժանի չէ թե՛ իր մեծությամբ և թե՛ վորմնադրական ուշադիր աշխատանքով: Հուշարձանի հատակագիծը քառանկյուն է, առանց սյուների, կառուցված է սրբատաշ քարից, յերկու կողմերում ունի մեկական խորան: Հարավային և հյուսիսային պատերի վրա ներսից կան վորմնասյուներ, վորոնց խոյակները շատ գեղեցիկ են և ունեն ճուր քանդակներ: Հուշարձանի արևելյան ճակատում, արտաքին կողմից զետեղված են վեց գույգ վորմնասյուներ, վորոնց խոյակները քանդակազարդ են. վորմնասյուներն արտաքին կողմից իրար միանում են կամարներով, իսկ կենտրոնական մասում ուղղանկյուն ձև ունեն: Վորմնասյուներն իրենց բազայով հենված են կենտրոնական մասում ընկած քիվի վրա, վորն իր վրա ունի կողովահյուս քանդակներ: Այս հուշարձանն ունի մի հատկանշական կողմ ևս, այդ այն է, վոր նրա արսիդան քառանկյուն է:

Հուշարձանի վրա թե՛ ներսից և թե՛ դրսից կան արձանազրություններ, վորոնց մեջ հիշատակված է նորոգումների և կատարած նվիրատվությունների մասին:

Բյուրական գյուղից դուրս, արևելյան կողմում, մոտ 2 կիլոմետր հեռավորության վրա, սրբատաշ քարից կառուցված է մի մատուռ՝ սրածայր գմբեթով: Այդ հուշարձանը կոչվում է Արսավաթիկ. նրա քարերի վրա քարտաշ վարպետների կողմից արված նշաններից յերեւում է, վոր շենքը կառուցվել է VII դարում:

Ա Ն Բ Ե Ր Դ

Բյուրական գյուղից դեպի արևմուտք, 7 կիլոմետր հեռու, Արագած լեռան լանջերին, յերկու խոր ձորերով կազմված յեռանկյունաձև մի ընդարձակ դաշտային լեզվակի վրա յե գտնվում Անբերդ ամրոցը, վորը շրջապատված է Անբերդ և Արխաշա գետերով: Անբերդը, բացի ամրոց լինելուց, թողնում է նաև ավերված քաղաքի տպավորություն: Դիրքը չափազանց անառիկ է, յերեք կողմից պաշտպանված է անմատչելի ժայռերով ու ձորերով: Իսկ հյուսիսային կողմից պաշտպատ է հյուսիս-արևմտյան ծայրի պարիսպները շարքի վրա կա բրգաշար բերդանման մի ամրոց, վորը յեղել է այդտեղ ապրող ֆեոդալների դոյակը: Վերջինիս արևմտյան ծայրն անդնդախոր ձորի վրա յե, իսկ արևելյան ծայրից ձգվում է մի հաստատուն մեծ պարիսպ, վորը համնում է մինչև այն կետը, վորտեղ Բյուրականի կողմի ձորն անմատչելի յե դարձնում մուտքը: Այս կողմի պարսպի վրա յե գտնվում ամրոցի գլխավոր դուռը, վորով ներս մտնելուց հետո ձանադարհը բաժանվում է յերկու ճյուղի—մեկը տանում է դեպի դոյակը՝ պալատը, իսկ մյուսը՝ բերդամեջը: Բազրատունիները և հետագայում Զաքարյանների ժամանակաշրջանում այդ բերդը հանդիսացել է գլխավոր ամրոցներից մեկը: Զաքարեն և Իվանեն, ի հիշատակ իրենց տարած հաղթություն, 1200 թվականին այդտեղ կանգնեցրել են մի կոթող—խաչարձան՝ հետևյալ բովանդակությամբ.

Ոսկ քվականուքյան (1200 քվին) յեռ, կայոց յեզ վրաց ամիրսպասալար մեծ Սարգսի վորդի Զաֆարի Անբերդի աճառիկ ամրոցը վերցրի աղակնից ծնված Հաֆարի վորդիներից (արարացիներից): Յեզ կորած քրիստոնյաների ու ավերված յեկեղեցիների հիօսակին կանգնեցնել թվի այս խաչը (Սլբում՝ նկ. 30—33):

Անբերդի դոյակի և պարսպի կառուցման վոճը հիշեցնում է Բազրատունիների շրջանի արվեստը: Պատմական տեղեկությունների համաձայն, Գագիկ Ա. Բազրատունի թագավորն այս ամրոցը կտակել է իր հաջորդ Հովհաննես-Սմբատին: Այդ պալատը, վորի մեջ ապրել են Բազրատունի իշխանները, չորս հարկանի մի հոյակապ շենք է:

Անբերդի հարավային կողմում գտնվում է XI դարում կառուցված յեկեղեցին. վերջինս ներսի կողմից ունի խորաններ, իսկ կառուցման արձանագրությունը վորրագրված է հարավային դռան վրա, սակայն թվականը յեղծված է: Հուշարձանը կանգուն

ե, նրանից մոտ 200 քայլ դեպի հարավ-արևմուտք փորված ե մի գաղտնի անցք, վորի միջով քաղաքին ջուր մատակարարող առուները բերված են Անբերդ. այդ առուներից մեկը տանում ե դեպի դղյակը, իսկ մյուսը տարածվում ե բերդի ներսում (Ալբում՝ նկ. 34):

1936 թ. Պետ. երմիտաժի կողմից ակադ. Որբելու ղեկավարությանը Անբերդում կատարված են պեղումներ:

Ք Ա Լ Ի Շ (ԱՐՈՒՃ)

Թալիշը գտնվում ե Աշտարակից 22 կիլոմետր հեռավորության վրա: Թալիշ կարելի յե գնալ ուղղակի Աշտարակից և Հոկոտեմբերյան կայարանից—առաջին դեպքում հնարավոր ե գնալ նաև սայլով, իսկ Հոկոտեմբերյանից՝ հետիոտն:

Արուճ գյուղն ունի պատմական անցյալ, մնացորդներ կան նույնիսկ նախապատմական շրջանից. այդ շրջանում շատ են հանդիպում հին ամրոցների և բնակավայրերի մնացորդներ: Այս գյուղի արժեքավոր հուշարձաններից ե VII դարում կառուցված ս. Գրիգորի անվան վանքը: Ըստ պատմագիրների տվյալների՝ Արուճը յեղել ե Փեոդալների զորակայանը: Արաբական տիրապետության ժամանակ այդ վայրի կառավարիչ ե նշանակվել Գրիգոր Մամիկոնյան իշխանը, վորը և շինել ե այդ տաճարը (Ալբում՝ նկ. 35):

Թալիշի վանքը սքանչելի յե վնչ միայն իր մեծությամբ ու բարձրությամբ, այլև շինարարական արվեստով: Այս հուշարձանի յուրահատկությունն այն ե, վոր նա իր տիպով համարվում ե կենտրոնական բարձր գմբեթ ունեցող շենք, վորովհետև գմբեթը գտնվում ե բազիլիկայի կենտրոնական մասում, արևելյան կողմից ունի յերկու նիշաներ: Լուսամուտների աղեղները զարդարված են սրտաձև տերևներով. կան նաև աստղաձև որնամանտներ ու խազողի վողկույզներ: Աբսիդի յերկու կողմերում կան խորաններ, վորոնք ունեն աստիճաններ՝ դեպի բեմը տանելու համար: XVI—XVII դարերում, պարսկա-ոսմանյան պատերազմների ժամանակ, հուշարձանը նաև վորպես ամրոց ե ծառայել թշնամիներից պաշտպանվելու համար: Արուճի վանքը թե գրսից և թե ներսից ունի արձանագրություններ. կառուցմանը վերաբերող արձանագրությունը յեղծված ե, իսկ մյուսների մեջ խոսվում ե

գլխավորապես հարկերի, կալվածների և ջրի շուրջը տեղի ունեցած ընդհարումների մասին:

Պատմագիրների հիշատակած Գրիգոր Մամիկոնյանի ապարանքը, վորը Դրասխանակերտցին աբգունիս ե անվանում, գտնվում ե տաճարից մոտ 60 քայլ դեպի հարավ-արևելք, ձորի յեզրին. ապարանքի միայն ներքին հարկի պատերն են մնացել՝ մոտավորապես 1,5 մետր բարձրությամբ: Այս ապարանքի մնացորդները ցույց են տալիս, վոր բուն ապարանքը շինված ե յեղել յեկեղեցու նման, սրբատաշ մեծ քարերից. այդ մնացորդներից միաժամանակ յերևում ե, թե վորքան շքեղ ե յեղել ամբողջ շենքը: Ապարանքից ցածր, ձորի լանջին, դեռևս կա մի աղբյուր, վորը շինվել ե Գրիգոր Մամիկոնյանի ժամանակ:

Դյուղի այգիներից դուրս, հարավային կողմում գտնվում ե մի հին կիսաքանդ քաղաքացիական շենք, վորը, հավանաբար, վորպես իջևան ե ծառայել առևտրականների համար:

Կ Ո Շ (ՆՈՒՄ՝ ԿՈՒԱՇ)

Ս. Ս. Սեփաևոսի վանք.— Կոշ գյուղն ընկած ե Արագածի լանջին, Աշտարակից 18 կիլոմետր հեռավորության վրա: Կոշում յեղած նշանավոր հուշարձաններից ե VII դարում շինված՝ Ստեփանոսի վանքը, վորը գտնվում ե գյուղի արևելյան յեզրում: Հուշարձանը խաչաձև ե, գմբեթավոր, առանց սյուների, պատերը շինված են սրբատաշ քարից՝ բարձրադիր և քառակուսի լուսամուտներով. դռները զարդարված են քանդակներով (Ալբում՝ նկ. 36):

Բ. Ամրոց.— Դյուղի հյուսիս-արևելյան կողմում գտնվում ե մի ամրոց, վորը նույնպես շինված ե սրբատաշ քարից: Այս ամրոցը պատերազմների ժամանակ բնակչության համար ծառայել ե վորպես պաշտպանության վայր. այժմ այդ հուշարձանը գտնվում ե կիսավեր վիճակում (Ալբում՝ նկ. 37):

Դ Ը Ղ Ր Ի (ՆՈՒՄ՝ ՏԵՂԵՐ)

Դըղբի գյուղը գտնվում ե Աշտարակից 12 կիլոմետր հեռավորության վրա, Արխաշա գետի աջ ափին: Դըղբի գյուղը հայտնի յե XIII դարում կառուցված մի հուշարձանով, վորը կոչվում ե ս. Աստվածածին: Շինության թվականը ՈԶԱ (1232) թ. քան-

գակված ե տաճարի դավթի արեւմտյան դռան վրա: Հուշարձանը կառուցված ե առանց սյուների, սրբատաշ քարից:

Գլխավոր հուշարձանի արեւմտյան կողմում չորս սյուների վրա շինված ե ընդարձակ կամարակալ գավիթը: Վանքն ունի յերեք գմբեթ, վորոնցից յերկուսը գտնվում են գավթի վրա, իսկ ներքեի մասում կան մեկական մատուռներ: Հուշարձանը շրջապատված ե պարսպով, վորը կառուցվել ե 1468 թվականին (Ալբրոմ՝ նկ. 38):

Ա Ղ 8

Այց գյուղն ընկած ե Աշտարակից արեւմուտք 7 կիլոմետր հեռավորության վրա: Այնտեղ IV դարում կառուցված ե մի փոքրիկ գետնահարկ մատուռ, վորի տանիքը հավասար ե գետնին և արեւմտյան կողմից ունի մի ցածր մուտք: Այս հուշարձանն իր կառուցվածքով յեղակի յե. նա փոքր ե, վոչ մի լուսամուտ չի ունեցել: Ներսից յերկու կողմերում կան դամբարաններ. հուշարձանի պատերը ներսի կողմից զարդարված են կենդանիների և մարդկանց բարձրաքանդակներով: Հարավային պատի վրա պատկերված ե մի աղվես և մի թռչուն, վորոնք ուտում են խաղողի վողկույղը: Մատուռի հյուսիսային կողմում քանդակված ե բազկատարած մի մարդ, վորի վրա յերկու կողմից հարձակվում են առյուծներ: Այս բարձրաքանդակները պատկանում են IV դարին (Ալբրոմ՝ նկ. 39):

Ո Շ Ա Կ Ա Ն

Ոշական գյուղը Հայաստանի պատմական նշանավոր վայրերից մեկն ե յեղել: Նա գտնվում ե Աշտարակից 5 կիլոմետր հեռու, խճուղու վրա: Նրա հուշարձաններից նշանավոր են՝

Ա. Դուլմեհներ-կոռմիխներ.— Ոշականի հյուսիս-արեւելյան և հարավ-արեւմտյան կողմերում, դլխավորապես Փասախ գետի ձորի ուղղությամբ մինչև Աշտարակ գյուղը, տարածվում են բազմաթիվ դուլմեններ, կրոմլեխներ և նախաքրիստոնեական շրջանին պատկանող գերեզմաններ ու դամբարաններ (Ալբրոմ՝ նկ. 40):

Բ. Յիկուպյան բերդ.— Գյուղի ծայրին կա յերկու բլուր, վորոնցից մեկն ավելի մեծ ե և բարձր: Վերջինս վոչ այլ ինչ ե, բայց յեթե ցիկլոպյան բերդի մնացորդ: Մեծ բլուրը գյուղացի-

ներն անվանում են «Դիտի Կոնդ»: Այս բարձր կոնդի դագաթին տակավին յերևում են հսկայական վորձաքարերով անշաղախ շինված ամրոցի մնացորդներ և ամրոցի մեջ՝ բնակարանների հիմքեր:

Գ. Պամբարան.— Յերկրորդ կոնդը, վորը քիչ հեռու յե «Դիտի Կոնդ»-ից, անհամեմատ փոքր ե, սակայն դարձյալ պատկառելի մեծություն ունի, և գյուղացիք «Գյուլլի Կոնդ» անուհն են տալիս. դա վոչ այլ ինչ ե, բայց յեթե մեծ դամբարան:

Դ. Մեսրոպ Մառոցի գերեզմանը.— Ոշական գյուղը խոշոր նշանակություն ե ստանում IV դարում, Արշակունիների տիրապետության ժամանակ: Այս գյուղը յեղել ե Ամատունիների տոհմի սեփականությունը, վորտեղ թաղված ե յեղել նաև հայերեն գրերի գյուտի հեղինակ Մեսրոպ Մառոցը. վերջինիս գերեզմանի վրա կառուցվել ե մի յեկեղեցի:

Մինչև V դարի սկիզբը հայերն իրենց սեփական գերն ու գրականությունը չեն ունեցել: Սակայն, V դարում նրանք ստեղծում են իրենց տառերը և հիմք դնում հայերեն գրականությանը: Այդ գործի նախաձեռնությունը պատկանում ե Մեսրոպ Մառոցին, վորին ոժանդակել և ժամանակի կաթողիկոս Սահակ Պարթևը: Մեսրոպ Մառոցը յերկար ժամանակ յեղել և ղինվորական ծառայության մեջ, վորպես քարտուղար աշխատել ե արքունիքում, լինելով այդ ժամանակվա գիտուն մարդկանցից մեկը, գիտեր արեւելյան մի շարք լեզուներ՝ ասորերեն, պարսկերեն, հունարեն և այլն: Յերկարատե հետազոտություններից հետո նրան հաջողվում ե մի շարք լեզուների ողնությամբ հորինել հայերեն տառերը և հիմք դնել հայոց լեզվին ու գրականությանը:

Հետագայում, 1639 թվականին, Մեսրոպի գերեզմանի վրա յեղած յեկեղեցին վերանորոգվել ե. յեկեղեցին առանց սյուների յե, ներսից ունի յերկու խորան: Հուշարձանի վրա յեղել են մեծ մասամբ XIII դարին պատկանող արձանազրություններ:

Ե. Մառնաթան.— Նորակառույց յեկեղեցու ձախ կողմում, Ոշականից Աշտարակ տանող խճուղու յեղրին, բարձրանում ե Մորիկ կոթողը: Այդ մահարձանը շինված ե մեծ պատվանդանի վրա, վորի խոյակը զամբյուղաձև ե և, հավանաբար, կառուցված ե յեղել VII դարում (Ալբրոմ՝ նկ. 41):

¹ Այս հին յեկեղեցին Գեվորգ կաթողիկոսը հիմքից քանդում ե և նրա տեղում 1879 թվականին շինում ե բոլորովին նորը:

ԱՇՏԱՐԱԿԻ ՇՐՋԱՆԻ ԱՅԼ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ

ԱԳԱՐԱԿ ԳՅՈՒՂՈՒՄ

1. Հիմ յեկեղեցու մնացորդներ.— Գտնվում են գյուղի կենտրոնում, հուշարձանը կառուցված է կարմրավուն սրբատաշ քարից, ունի արձանագրություն:

ԱՇՏԱՐԱԿ ԳՅՈՒՂՈՒՄ

2. Սպիտակավոր յեկեղեցի.— Գտնվում է Բերդաթաղում, քարաժայռի գլխին, պատկանում է XIII դարին:

3. Հիմ յեկեղեցի.— Գտնվում է գյուղի հարավային ծայրում, Շուխանց այգիների մեջ, կիսավեր վիճակում:

ԱՎԱՆ ԳՅՈՒՂՈՒՄ

4. Ամրոց.— Պատկանում է նախնադարյան շրջանին, գտնվում է գյուղից ներքև, յերկու բլրի վրա, շինված է մանր քարերից:

5. Մատուռ.— Գտնվում է գյուղից դեպի արևելք, Ղոյթուր տանող ճանապարհին:

ԼԱԶՐԵՎԱՆ ԳՅՈՒՂՈՒՄ

6. Ամրոց.— Կոչվում է «Գյավուր կալե». պատկանում է նախնադարյան շրջանին:

ԿԱՐԲԻ ԳՅՈՒՂՈՒՄ

7. Հիմ յեկեղեցու մնացորդներ.— Գտնվում են գյուղի կենտրոնում, հուշարձանը պատկանում է XIII—XIV դարերին:

ԿՈՇ ԳՅՈՒՂՈՒՄ

8. Յեկեղեցի.— Պատկանում է XIII դարին:

9. Ս. Կիրակոս յեկեղեցին.— Արևմտյան պատը կամարակապ

է և վորպես դուռ է ծառայել: Ճանիքն ամբողջապես քանդված է, մնում են կիսապատերը, հարավային պատի վրա կա արձանագրություն:

ԿՈՅԹՈՒՐ ԳՅՈՒՂՈՒՄ

10. Ամրոց.— «Բերդթափա» — նախնադարյան ամրոց, գտնվում է Դըղը տանող ճանապարհին:

ՂԱՐԱԶԱԼԱՐ ԳՅՈՒՂՈՒՄ

11. Հիմ յեկեղեցու մնացորդներ.— Գտնվում են գյուղի կենտրոնում:

12. Խաչքարեր.— Գտնվում են գյուղի կենտրոնում և շրջակայքում:

13. Քարայրեր.— Բնական և արհեստական քարայրեր, վորոնք տարածվում են ձորի ամբողջ յերկարությամբ. քարայրերից շատերն ունեն քարե դռներ:

ՇԱՍԻՐԱՍ ԳՅՈՒՂՈՒՄ

14. Նախնադարյան բերդեր յեվ այլ մեգալիթյան հուշարձաններ գյուղի օջախայում:

ՈՇԱԿԱՆ ԳՅՈՒՂՈՒՄ

15. Ս. Գրիգոր մատուռ.— Գտնվում է Կոնդ բլուրի հարավարևելյան լանջերի վրա, կիսավեր վիճակում:

16. „Թուխ Մանուկ“ մատուռ.— Գտնվում է գյուղի հարավարևելյան մասում:

17. Ս. Սարգիս.— Գտնվում է Քասախ գետի ձախ ափին. այս հուշարձանը քարափափոր է, պատերին փորագրված է 1625 թվականի մի արձանագրություն:

18. Բնակատեղի (Մանկանոց).— Ավերակ գյուղի մեջ շինված է մի փոքրիկ յեկեղեցի «ս. Սիոն» անունով. կառուցվել է 1300 թվականին:

19. Կամուրջ.— Կառուցված է 1706 թվականին, սրբատաշ քարից:

ՈՐԳՈՎ ԳՅՈՒՂՈՒՄ

20. Նախնադարյան բերդ.— Գտնվում է գյուղի մոտ:

21. Գերեզմանատուն.— Գտնվում է գյուղի մոտ, բլրի վրա. կան քանդակավարդ հին տապանաքարեր:

ՈՒԶԱՆ ԳՅՈՒՂ (հնում՝ ՎԺԱՆ)

22. Հին յեկեղեցու մնացորդներ:

23. Գարալեռ.— Տարածվում են ձորում. դրանցից մեկի վրա կան քանդակներ:

ՎՈՍԿԵՎԱՋ ԳՅՈՒՂՈՒՄ

24. „Ս. Հովհաննես“ յեկեղեցի.— Գտնվում է գյուղի կենտրոնում, կառուցված է VII դարում:

25. „Ախրամի“ տաճար.— Նախնադարյան բերդ-շին:

26. Մատուռ.— Գտնվում է Ախթամիր ամրոցի մոտ, կառուցված է XVI--XVII դարերում:

27. Մեզալիսյան հուշարձաններ.— Տարածվում են գյուղի արևմտյան կողմում:

ՓԱԹՐԻՆՋ ԳՅՈՒՂՈՒՄ

28. Հին յեկեղեցու մնացորդներ.— Գտնվում են գյուղի կենտրոնում, սրբատաշ քարից, հուշարձանը շինվել է XIV դարում:

ՓԵՐՍԻ ԳՅՈՒՂՈՒՄ

29. „Ղալայի“ տաճար.— Գտնվում է Իլան-Բալան տանող ճանապարհին, պատկանում է նախնադարյան շրջանին:

В В Е Д Е Н И Е

Современный Аштаракский район составляет часть древней провинции Арагацотн т. е. „Подножье Арагаца“ (Алагеза).

Провинция эта, охватывающая южные склоны Арагаца, была одной из самых плотно населенных областей Армении с глубокой древности, благодаря своим природным укреплениям, пышной растительности и обильным водяным ресурсам. На этой территории с давних времен обитали многочисленные племена, покоренные в VIII в. н. э. халдо-урартийскими царями Вана.

Халдо-урартийские цари, Менуа (810—780), Аргишти (780—755) Руса (730—714) завоевали долину Аракса, затем овладели областями вокруг Арагаца, Ширакской (Ленинканской) (равниной и бассейном оз. Севан. Об этих халдских завоеваниях в Аштаракском районе говорят клинообразные надписи, напр. в с. Талише (Древнем Арудже) и другие памятники материальной культуры. Помимо этого в районе, начиная от Аштарака до с. Шамирам, в окрестностях встречаются многочисленные остатки материальной культуры от эпохи родового строя Армении. В Аштаракском районе можно встретить не мало построек, возведенных из крупных камней и служивших жилищем древнему человеку. На востоке от с. Ошакана на холме Конде виднеются остатки крепостных сооружений относящихся к культуре последнего периода первобытного общества. Подобными памятниками богаты окрестности с. с. Лазревана и Парби, лежащей к северу от с. Парби местности Гявур-Кала и по пути от Амберты к с. Дыгиру. Остатками древней материальной культуры—менгирами, кромлехами и дольменами. Усеяно особенно все поле по пути от с. Коша к с. Шамирам.

К эпохе родового быта относятся связываемые с культом воды огромные камни, носящие название „вишапов“. Эти камни высечены в виде рыб с разнообразными изображениями на поверхности. Подобные вишапы обнаружены на склонах Арагаца выше Амберта, на возвышенности у левого берега р. Архашана.

В эпоху феодализма в районе Аштарака ряд деревень составляли собственность армянских царей Аршакидской династии; они служили для них крепостями, зимними замками или гарнизонными стоянками. Нынешнее село Талиш (др. Арудж) служил при аршакидах, как военной стоянкой, так и зимней резиденцией. В Ахце находятся усыпальницы Аршакидских царей. Другие деревни Арагацотнской провинции были во владении разных феодальных фамилий; так, с. Ошакан, где погребен изобретатель армянских письмен Месроп Маштоц, был собственностью дома Аматуни.

По всем протяжении каньона Касаха по склонам имеются естественными и искусственными пещерами, служившие во время военных столкновений надежным убежищем для населения в течение всех веков.

Как известно, VII в. отмечает в истории Армении усиленным архитектурным строительством. От этого времени в районе Аштарака сохранились великолепные храмы в с. с. Талише и Егварте, возведенные князьями Мамиконянами и занимающие характерными особенностями своей архитектуры выдающее место среди памятников эпохи.

Багратиды для которых центральной резиденцией был гор. Ани, с конца IX в. обратили Амберт в одну из главных крепостей своего царства. Она была построена князьями Пахлавуни, но позже была куплена у них Багратидами. После падения царства Багратидов, в XI в. строительство, вследствие нашествий сельджуков и постоянных внутренних войн в различных местностях Армении, задерживается, сильные феодальные роды или уничтожены или ушли из родной страны.

В XII—XIII в., когда в северных областях Армении устанавливается власть грузинских царей, в Армении сно-

ва усиливаются и начинают играть крупную политическую роль некоторые армянские феодальные дома, которые захватывают обширные поместья и предоставляют большие средства на строительство. Среди этих новых феодальных семейств выделяется особенно дом Захаридов, которому удается подчинить себе большую часть северной Армении. Из этого дома вышли спасалары грузинских царей Георгия и Тамары. Из Захаридов Захаре и Иване придавали большое военное значение провинции Арагацотн. Они отняли у сельджуков Амберт и в ознаменование этого завоевания там в 1200 г. воздвигли победный памятник, который в настоящее время находится у дверей церкви в сел. Инаклу.

После завоевания Амберта Захариды передают власть над частью Аштаракского района вассальному дому Вачутянов в лице князя Ваче. Кроме этой фамилии, в Аштаракском районе в XII—XIII в. в. сидели Азизбеяны в Егварте, Сахмадины в Ошакане.

Из памятников XIII—XIV в. в. сохранились в районе Аштарака Оганаванк, Дыгир, Сагмосаванк, трехъярусная церковь в Егварте и др.

Со второй половины XIII в. в политической жизни Армении наступает крупная перемена: устанавливается владычество монгольских ханов.

В результате монгольской политики ослабевают и раздробляются светские феодальные владения. Не малая часть их движимого и недвижимого имущества переходит к монастырям. В значительной мере усиливается влияние церкви. В Аштаракском районе крупными землевладельцами были монастыри в Арудже, Оганаванке, Сагмосаванке и Дыгире.

В XVII—XVIII в., когда все более расширяются торговые сношения и Армения связывается торговыми путями с отдаленными странами, Аштаракский район оказался узловым пунктом на пути от Еревана в Тбилиси проходившем через Аштарак, Апаран и Памбак. Из историков того времени Захаре отмечает, что на пути от Аштарака в Апаран село Карпи в XIII в. являлось одним из торго-

вых стоянок. Память об этих временах сохраняют мосты под Аштараком и Ошаканом, перестроенные на средства лиц из купеческого сословия.

Вышеупомянутые памятники являются не только разительными образцами древней армянской архитектуры и искусства, но и благодаря находящимся на них надписям важными источниками для истории Армении. Эти надписи дают нам возможность осветить многие из невыясненных сторон прошлой общественной жизни Армении. Через них мы знакомимся не только с вопросами о построении и возобновлении того или иного памятника, но и с вопросами орошения податной системы и землевладения.

ИСТОРИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ АШТАРАКСКОГО РАЙОНА.

А Ш Т А Р А К.

Село Аштарак, центр административного района, находится в 22 километрах от Еревана, у подошвы Арагаца, на берегу р. Касаха.

Из Еревана туда можно попасть двумя путями; по разработанному шоссе, ведущему прямо в Аштарак, или несколько отдаленным путем, через Вагаршапат.

Аштарак одно из древних селений Армении. Здесь много памятников, относящихся к V—XIII в. в.

1. Циранавор—(„пурпурная“).— Церковь у окраины села, против Аштаракского моста на укрепленном скалистом берегу Касаха, носящем название Покаберд, т. е. „крепость Пока“. С западной стороны крепость укреплена стенами, остатки которых стоят и по настоящее время, с восточной стороны она защищена самой природы обрывом над рекой. Эта часть села в старину называлась крепостною. Здесь находится Циранавор—базиличное здание, сооруженное в V—VI в. Его древние стены обхвачены повторными стенами, придающими всему зданию вид замка. Оно стояло на четырех колоннах, имело два хора—ризницы, а в западной стене одно вытянутое вверх длинное окно. Теперь храм находится в полуразрушенном состоянии. Крыша совершенно провалилась, остаются одни лишь стены и следы внутренних колонн (Альбом, рис. 1).

2. Кармравор—(„Красная“).— В северо-восточной части села; она построена в VII в. (Альбом, рис. 2—3). Эта крестообразная церковь увенчана красивым восьмиугольным куполом. Как церковь, так и купол покрыты красною че-

репицею на известковом растворе и со скрепою железными гвоздями. Карнизы стен покрыты корзиночным плетением, а карниз купола орнаментом из листьев. Снаружи здание в верхней части опоясано однострочною надписью, начинающеюся у южной стены. Она говорит о возведении здания. Над главной дверью, в верхней части, вырезана другая надпись, гласящая о ремонте большого Аштаракского оросительного канала, произведенном священником Акопом в 1292 г. Двор здания окружен стеною; кругом обширное кладбище, на котором надгробные памятники относятся к XIII в. Среди них обращает внимание хачкар („крест-камень“), на нижней части которого высечено большое углубление, почему и хачкар называется „Камнем с отверстием“ (Альбом, рис. 4—5).

3. Мариане.—Возвышается в северо-восточной части села на каменистом холме. Постройка этой церкви относится к 1281 году. Снаружи это четырехугольное здание с внутренним крестообразным планом и с многогранным барабаном и остроконечным куполом. Над апсидой в западной стене возведена колокольня. На той же стене снаружи высечены солнечные часы. Ценна и достойна особого внимания фреска над главной дверью, взятая в рамку с цветочным орнаментом и изображающая притчу о мудрых и неразумных девах (Альбом, рис. 6).

Напротив южной двери на площадке имеются могилы XVII—XVIII в. На этой площадке, в западной и восточной ее частях, стоят на высоких каменных подставках крест-камни, из которых один отмечен 1291 годом, а другой, уже повалившийся на землю, 1599-ым годом. И мариане окружена стеною с башнями, снабженною тремя воротами.

Свидетелем оросительных сооружений Аштаракского района является главная канава, берущая начало у с. Сагмосаванка. Эту канаву провел монах Геворк „Аканатес“ („Очевидец“). В центре села канава разветвляется на две части для равномерного распределения воды между садами, как заведено изстари. Затруднения, имевшие место вследствие недостачи воды, нашли отражение на камен-

ных надгробных плитах. У северо-восточной окраины села, на кладбище поблизости от крест-камня, называемого „Цак-Кар“ („Камень с отверстием“), на одной плите изображен со всеми подробностями сад, разделенный на две части, из которых каждая имеет свои особенные кусты винограда с маленькими канавками между ними. Вне сада выгравирована большая канава, от которой отходят мелкие канавы в сторону сада. По преданию, под этой плитой покоятся родных два брата, убившие друг друга из-за воды.

4. Аштаракский мост.—Находится в восточной части села на р. Касахе. Постройка его относится к глубокой древности. В XVII в. он заменен новым на трех двухцентровых арках различных размеров. В промежутке между большою и малою арками помещена надпись с историей постройки моста. (Альбом, рис. 7).

Е Г В А Р Т

Село Егварт находится в северо-восточном направлении от с. Аштарака, у юго-восточной подошвы горы Арая (Карниарыха). Об этом селении упоминается уже в VII в. у историка Себеоса. Оно известно своими историческими памятниками высокой научной ценности. Из них три находятся в центре села, а один вне села. Вот эти памятники: 1. *Катугике*—„Кафедральная“—в центре села—большая базилика VI в. из тесаного камня, на двух рядах колонн, по четыре в ряд. Снаружи памятник опоясан надписью в одну строку. Сохранились лишь нижние части стен, высотой около 3—4 метра. (Альбом, рис. 8, 9, 10). Напротив базилики видны развалины другой церкви, построенной в V—VI в. (Альбом, рис. 11 и 12).

2. Зоравор („могущественная“).—Храм возведен Григорием Мамиконяном во 2-ой половине VII в. Он стоит у подошвы Араевой горы, в трех километрах от села. Снаружи он имеет многоугольную форму; внутри в ней восемь абсид; снаружи между абсидами проделаны глубокие ниши. Карниз украшен орнаментом, подражающим ткани.

На камнях, венчающих окна, высечены местами виноградные грозди, местами плоды граната. Центральная часть покрыта широким многогранным куполом, частично обвалившимся (Альбом, рис. 13 и 14).

3. Св. богородица.—Этот трехъярусный орнаментированный памятник начала XIV в., несмотря на малые размеры, подымается правильными четырехугольниками. Он сложен из тесаных камней, без колонн. Карнизы первого и второго ярусов украшены цепочным орнаментом. В каждой стене имеется по одному окну, украшенному растительным орнаментом. Главная дверь находится в западной стене. Окна нижнего яруса—большие и имеют форму креста. В нижнем крыле креста узкое, удлиненное и сводчатое углубление, украшенное барельефами.

Окна второго яруса более тонкой работы. Широкое четырех-угольное оконное отверстие разбито на две части изящною колонной. Камни, перекрывающие окна, орнаментированы звериным барельефом, взятым в цепочную рамку. Главная дверь второго яруса имеет четырехугольную форму со сводом и со всех сторон окаймлена барельефами в два ряда, из которых наружный имеет вид цепи, а внутренний многоконечных звезд. Над дверью, начиная от наличника до карниза верхнего яруса, возвышается громадный барельефный крест, у подножья которого, непосредственно над дверью, с обеих сторон высечены звериные фигуры. Эти фигуры по своей отделке занимают исключительное место среди подобных памятников XIII—XIV в. в. В верхней части креста по обеим сторонам тоже имеются барельефные изображения.

Третий этаж храма составляет купол, стоящий на прекрасно отделанных колоннах, у которых базы и капители покрыты тканевыми барельефами. Внутри купола красуется надпись белыми буквами: „построена в 1328 г.“, и над главною входною дверью другая надпись гласит: „Церковь сооружена в 1321 г.“. По этиграфическим данным церковь соорудил один из приближенных спасалара Захаре, Азизбек, совместно со своей супругой Ваххой (Альбом, рис. 15, 16, 17).

Село Оганаванк расположено в 6 километрах выше Аштарак по Апаранскому шоссе, на том же правом берегу р. Касаха. Над самым оврагом, у окраины села возвышается монастырь, построенный на месте старой простой часовни, как об этом свидетельствуют и показания историков и остатки сохранившихся старых стен. Историки говорят, что в 573 году при Ашоте Двинском маленькая, крытая деревом церковь была перестроена и покрыта крышей из тесаного камня.

Настоящий храм построен вассалом Захаридов князем Ваче в 1217 г. на месте старой церкви (Альбом, рис. 18). Строительная надпись вырезана на северной стене. Это купольное здание снаружи имеет четырехугольную форму, а внутри крестообразную, полученную путем помещения по внутренним углам двухэтажных „хоранов“ (ризица, диаконник, молельни). На каменном перекрытии западной двери искусно высечен барельеф со сценой мудрых и глупых дев; по обеим сторонам той же двери к стене приставлены крест-камни, которые своей изящной резьбою являются одними из лучших памятников XIII в.

Наружная отделка храма (ниши, окна с крестообразным орнаментом) напоминает Ахтамарский монастырь (на острове Ванского озера), но выполнена в более простых формах. С трех сторон он имеет по паре ниш. Это величественное здание стояло в целости до 1918 года.

С западной стороны храма в 1250 году князь Бурди, сын Ваче, построил притвор из черного тесаного камня на четырех колоннах. Из этих колонн две круглые, две многогранные, на них помещен широкий купол, поддерживаемый 12 колоннами, в которых круглые перемежаются с многогранными. Западная стена притвора снаружи украшена парой ложных колонн, соединенных друг с другом несколькими росткообразными ложными сводами. Для придания большей пышности общему входу выше двери оставлено большое двойное окно, разделенное круглою колонною на две части. На капители этой колонны имеются барельефы.

Сводчатый потолок притвора отделан в разнообразном стиле: восточная часть в центре — сталактитами, юго-восточная — скрещивающимися линиями, южная в центре в виде зеркала, остальные части повторяют эти же мотивы, а у входа, в западной части, центр цилиндрической формы.

На наружной и внутренней сторонах притвора высечены многочисленные надписи, по большей части дарственного содержания. В одной из них, от 1243 года, упоминается о том, что Амберт дан в собственность церкви св. Карапета (Иоанна Крестителя — т. е. Оганаванка). Благодаря этим дарениям Оганаванк в XVII—XVIII в. в. становится владельцем обширных земель. Своей хозяйственной обеспеченностью монастырь выделяется во всем Аштаракском районе.

Вплотную к храму и притвору с северной стороны примыкают маленькие церкви, к которым ведут двери из них. Эти обе постройки старше Оганаванка, хотя и перестроены в более позднее время.

На южной стороне у дворовой стены внутри виднеются остатки фундамента старых построек. Внутри и вне стен лежит кладбище, усеянное могильными плитами и орнаментированными крест-камнями. Следует особенно отметить одинокую колонну, от 1311 года стоящую особняком на сложенном из камней постаменте (Альбом, рис. 19, 20, 21, 22, 23).

САГМОСАВАНК.

В пяти километрах Севернее Оганаванка лежит с. Сагмосаванк, на том же правом берегу Касаха, против подошвы горы Арая. Здесь стоит монастырь, по своему характеру похожий на Оганаванк и построенный тем же князем Ваче в 1215 году. Основной храм не имеет колонн, план четырехугольный, снаружи каждая стена снабжена парой ниш. Внутри здания — четыре двухъярусных хора, из которых западные имеют вделанные в стену каменные ступени.

Круглый барабан купола покоится на квадрате, об-

разумом сводами, перекинутыми над ложными колоннами, сильно выступающими внутрь храма.

К западной стороне храма в том же веке, но несколько позже, пристроен притвор из крупных тесаных камней. Западная дверь взята в барельефную рамку, украшенную в верхних частях красиво оформленными камнями, наддверный камень покрыт звездообразным орнаментом. Плафон притвора лежит на четырех колоннах, из которых три круглые, а одна многогранная, и отделан изнутри в том же стиле, как в Оганаванке. В восточной части притвора ложные колонны отличаются сплоченностью; их верхние части украшены цепным орнаментом. Низкий тупой купол покрыт веревочным геометрическим выпуклым орнаментом, в который вделан крест-камень. Внутри притвора имеются надгробные плиты и хачкары, а стены как с внутренней, так и с внешней стороны испещрены надписями (Альбом, рис. 24, 25).

К южной стороне притвора примыкает маленькая церковь во имя богородицы, построенная в 1235 году князем Курдом; перекрытие этого памятника лежит на сводах, идущих от ложных кованн. Над ризницей поднимается маленькое помещение, в виде часовеньки, куда можно попасть по каменным ступеням изнутри церкви. Это помещение служило библиотекой.

Между Сагмосаванком и Оганаванком на правом берегу реки на обширном поле видны развалины села, известного под именем Серкевил („Айва“). Между монастырем и этими развалинами тянется глубокая лощина, называемая „Васакамут“-ом („Местом прихода Васака“). В этих развалинах стоит маленькая старая церковь и остатки замка из нетесаных камней.

КАРБИ.

В трех километрах от Аштарака находится с. Карби, по обоим сторонам Апаранского шоссе. Об этом селе, именуемом нередко городком, имеются упоминания в литературе уже с XIII в. Оно известно, как значительный тор-

говый центр, связанный с Ираном. Ганджею, Тбилиси и другими местностями. Здесь один из местных крупных купцов выстроил в 1691 г. церковь во имя богородицы. У нее купол маленький и лежит на четырех колоннах. По обоим сторонам главной входной двери, которая проделана в Западной стене, имеются по одному хачкару; на одном из них значится 1433 г. а на другом: „Ованнес резчик“. На памятнике начертаны многочисленные надписи, большая часть которых находится на южной стене.

Подле храма, с восточной стороны, стоит старая церковь с высокой колокольной. Этот памятник несколько разваливается. Кроме этих памятников, в различных частях села имеются развалины маленьких часовен. (Альбом, рис. 26).

М У Г Н И.

В двух километрах от Аштарака стоит в с. Мугни обширный купольный храм на четырех колоннах во имя св. Георгия. В западной и южной стенах двери украшены изящными резными окаймлениями. С западной стороны имеется открытый притвор на четырех колоннах, связанных сводами, на которых лежит купол на колоннах. Капители колонн притвора и фасад главной двери покрыты красивым разным орнаментом. На северном углу западной стены надпись дает дату построения 1664 г. Внутренние стороны стен у алтаря покрыты фресками XVII—XVIII в. в. не отличающимися большими художественными достоинствами (Альбом, рис. 27 и 28).

П А Р Б И.

Село Парби одно из древнейших сел. Здесь родился историк V в. Казар Парбский. Оно известно базиликой V в., носящей название Циранавор (т. е. „Пурпурный“). Она возвышается на берегу реки, имеет небольшие размеры, без колонн. Снаружи старые стены одеты вторичными стенами XIII в. сложенными тесаным камнем на известковом растворе. Верхняя часть этих вторичных стен служила крепостью. Памятник имеет у входа проход, ведущий к

речке для поставки воды во время осады. Эта церковь по своим архитектурным особенностям похожа на „Циранавор“ в Аштараке.

В юго восточной части села стоит другая церковь, XII в., во имя св. Григория. От нее сохранились стены и дверь. На одной стене начертана надпись с датой 1264 г.

У Ш И.

С. Уши находится в 5 км. от Аштарака. В северной части села стоит церковь во имя св. Саркиса, V в. Этот памятник состоит из трех стоящих рядом храмов, из которых самый древний—маленькая церковь с надписью над восточной дверью. Рядом с ней стоит купольная церковь без колонн, у которых крыша и купол в XIX в. провалились. У южной стороны этой церкви простроен притвор на четырех колоннах, с надписью над южной дверью от 1325 года. К востоку от Уши, приблизительно в 2 километрах, возвышается циклоническая крепость, с внутренними помещениями.

Б Ю Р А К А Н.

В 7,5 км. от Аштарака, на левом берегу реки Амберта расположено село Бюракан, о котором в X в. упоминает историк Иоан Драсханакертский, по словам которого здесь построена церковь во имя св. Ионна и село является его собственностью. Этот храм обращает на себя внимание как по своим большим размерам, так и по аккуратной кладке. Он четырехугольного плана, без колонн, выложен из тесаных камней: и внутри имеет по обоим углам по одному хорану. Южная и северная стены снабжены с внутренней стороны ложными колоннами с прекрасно декорированными резьбою капителями. Восточная стена снаружи покрыта шестью парными ложными колоннами, капители которых украшены барельефною резьбою. Эти колонны опираются своими базами на карниз, с карзинным плетением, проходящий по средней части стены. Одной

из особенностей этого храма является четырехугольная абсида.

Надписи на наружной и внутренней сторонах стен говорят о производившихся перестройках, ремонте и пожертвованиях.

По соседству, в двух километрах от села, в восточном направлении стоит часовня из тесаного камня с остроконечным куполом, Артавасик. Как видно из знаков мастеров-каменотесов, она воздвигнута в VII в.

А М Б Е Р Т.

К западу от Бюракана, в 7 км. от села, на склоне Арагаца на трехугольном мысе, образуемом глубокими лощинами р. р. Амбертской и Архашана, высится Амбертская крепость. Она оставляет впечатление покинутого, разрушенного города. Крепость, защищенная с трех сторон скалистыми обрывами, а с северной стороны стеною, неприступна. В северо-западном углу у самой стены стоит замок, окруженный башнями. Это жилое помещение феодального владельца. Западный край его возвышается над самым обрывом глубокого ущелья, а к востоку тянется мощная стена, до того пункта, где другое ущелье со стороны Бюракана делает доступ невозможным. В этой части стен находятся главные ворота, пройдя которые дорога раздваивается—одна ведет к замку, другая в центральную часть укрепления. В эпоху Багратидов и позже Захаридов Амберт являлся одной из главнейших крепостей. Захаре и Иване, в ознаменование своей победы, в 1200 г. здесь воздвигли памятник—крест-камень с надписью: „В 649 г. (+551=1200) году. „Я, Захаре, амир-спасалар армянский и грузинский, сын великого Саркиса, отнял неприступную крепость Амберт у потомков Агари... (т. е. арабов, мусульман)“ (Альбом. рис. 30, 31, 32, 33).

Стиль амбертских укреплений напоминает крепостное искусство Багратидов. По историческим данным, царь Гатик I Багратид завещал эту крепость своему преемнику Ованнесу—Смбату. Дворец—замок, в котором жили Баг-

ратидские князья, представлял четырех этажное великолепное сооружение.

В южной части Амберта находится церковь XI в. В ней несколько внутренних хоранов. Строительная надпись высечена над южной дверью, но дата на ней искажена. Памятник этот стоит в целости. В 200 шагах от нее в юго-западном направлении, вырыт тайный ход, через который канавою вода доставляется в город; одна из канализационных труб ведет к замку, а другая к центру укреплению.

В 1936 году Гос. Эрмитажем предприняты под руководством академика И. А. Орбели раскопки в Амберте.

Т А Л И Ш (АРУДЖ).

Село Талиш находится в 2-х км. от Аштарака. Туда можно попасть или из Аштарака на повозке, или со станции Октемберян пешком.

Арудж имеет большую историческую древность, остатки ведут и в доисторическую глубь. В его окрестностях часто встречаются развалины древних укреплений и поселений. Из памятников в этом селе следует отметить постройку VII в.—монастырь во имя св. Григория. По указаниям историков, Арудж был военный стоянкой феодалов.

В начале владычества арабов правителем этой области был назначен Григорий Мамиконян, который выстроил этот храм (Альбом, рис. 35).

Талишский монастырь поражает не только своими крупными размерами, но и высоким строительным мастерством. По своему типу он считается базиликой с высоким центральным куполом. В восточной стене имеются две ниши. Арки над окнами украшены сердцевидными цветками; встречаются и орнаменты в форме звезд и винограда. По обеим сторонам абсиды возведено по хорану, откуда ступени ведут прямо в абсиду. В XVI и XVII в. в. во время турецко-персидских войн, храм служил и замком, убежищем для защищавшихся крестьян. Как с наружной,

так и с внутренней стороны на стенах много надписей. Надпись о времени сооружения, искажена; на остальных говорится о налогах, о владениях, о столкновениях по поводу распределения воды.

Упоминаемые у историков покои Григория Мамиконяна, которые Драсханакертский называет „царским двором“ („Аркуник“), находится в 60 шагах от храма в юго-восточном направлении, на краю ущелья. Сохранились лишь стены нижнего этажа на высоте около 1,5 метра. Развалины показывают, что все здание было возведено, как и храм, из тесаного камня, а также что оно было отделано с особую пышностью. Ниже этого „дворца“ на склоне ущелья, до сих пор сохраняется родник времени Григория Мамиконяна.

За сельскими садами, в южной стороне, находится полуразрушенное светское сооружение, служившее по всей вероятности, постоянным двором для купцов.

К О Ш.

Село Кош, или Кваш, расположено на склоне Арагаца, в 18 км. от Аштарака. Из памятников этого села следует отметить:

1. Монастырь св. Степана VII в.—Он находится на восточной окраине села. Здание—крестообразной формы, с куполом, без колонн, стены выложены из тесаного камня, и снабжены высокими, четырехугольными окнами. Двери орнаментированы (Альбом, рис. 36).

2. Крепость.—В северо-восточной стороне села, возведенная также из тесаного камня. Здесь укрывалось население во время войны. В настоящее время она представляет полуразвалины (Альбом, рис. 37).

Д Ы Г И Р.

Дыгир, в древности Тегер, в 12 км. от Аштарака, на правом берегу Архашана, известен памятником XIII в., храмом во имя богородицы. Строительная надпись с да-

тою 1232 г. начертана над западную дверью притвора. Здание построено без колонн из тесаного камня. К нему с западной стороны пристроен обширный притвор на четырех колоннах. Над монастырем подымается четыре купола, из которых два над притвором. Во внутренней части притвора имеется по одной часовне. Памятник обведен стеною, построенною в 1468 году (Альбом, рис. 38).

А Х Ц.

В с. Ахце (в расстоянии 7 км. от Аштарака) имеется построенный в IV в. маленький подземный склеп, крыша которого не возвышается выше уровня земли. В него можно проникнуть через низкий вход в западной стене. Это здание исключительное по своей конструкции. Оно малых размеров, не имело никогда окон, внутри по обеим сторонам надгробные плиты, стены с внутренней стороны декорированы животными и человеческими барельефами. На южной стене изображены лиса и какая-то птица, срывающие с куста виноградные грозди. На северной стороне хорана высечена человеческая фигура с распростертыми руками, на которую с двух сторон набрасываются львы. Эти барельефы относятся к IV веку. (Альбом, рис. 39).

О Ш А К А Н.

С. Ошакан—одна из замечательных исторических местностей. По шоссе до него пять км. от Аштарака. Из здешних памятников можно выделить:

1. Дольмены и кромлехи.—Их очень много, как и вообще дохристианских могильников в северо-восточном и юго-западном направлениях от села, по преимуществу, вдоль каньона Касаха, до самого Аштарака (Альбом, рис. 40).

2. Циклопическая крепость.—На окраине села подымается два холма, из которых один особенно высок; на нем явные остатки циклопической крепости. Этот большой холм сельчане называют „Дити Конд“ („Наблюдательный холм“). На его вершине видны развалины укрепления, сло-

женного из огромных глыб без цемента, а в укреплении следы жилищ.

3. **Могильник.**—Второй „Конд“ („холм“), стоящий недалеко от первого, и также имеющий значительную величину, называется „Гюлле Конд“. Здесь на вершине большой могильник.

4. **Могила Месропа Маштоца.**—Ошакан получил большое значение в IV в. в царствование аршакидов, когда это село было собственностью рода Аматауни. Здесь погребен изобретатель армянских письмен Месроп Маштоц (—440 г.). На его могиле сооружена церковь. До V века Армения не имела своих письмен, если не считать забытой клинописи халдских времен. Изобретением письмен Месроп положил начало армянской литературы; ему в этом деле помогал католикос Саак. Месроп долгое время находился на военной службе, был придворным секретарем, знал много языков—сирийский, персидский, греческий и др. После многих исканий ему удалось установить начертания армянских звуков, используя азбуку известных ему языков. В 1639 г. церковь на его могиле была обновлена. Она была без колонн, в ней внутри было два хорана. Надписи на ней в большинстве относились к XIII в.¹

5. **Надгробье.**—Влево от новой церкви, у края шоссе, ведущего из Ошакана в Аштарак, стоит колонн Морика (Маврикия) на высоком постаменте. Капитель с карзиночным плетеньем. Постройка, по всей вероятности, VII в. (Альбом, рис. 40).

¹ Эту старую церковь католикос Геворг IV снес до основания и построил в 1879 г. совершенно новую.

ДРУГИЕ ПАМЯТНИКИ АШТАРАКСКОГО РАЙОНА.

В С. АГАРАКЕ.

1. **Остатки старой церкви**—в центре села, из тесаного красного камня. Имеются надписи.

В. С. АШТАРАКЕ.

2. **Спитакавор („Белая“)**—церковь находится в крепостной части, над скалой. Относится к XIII в.

3. **Старая церковь**—на южной окраине села, в садах Шуханца. В полуразрушенном состоянии.

В С. АВАНЕ.

4. **Крепость**—ниже села.

5. **Часовня**—восточнее села, по дороге в Койтур.

В С. ЛАЗРЕВАНЕ.

6. **Крепость**—первобытной постройки. Называется „Гявур-кале“ (Крепость гявуров“).

В С. КАРБИ.

7. **Остатки старой церкви**—в центре села, XIII—XIV в. в.

В С. КОШЕ.

8. **Церковь XIII в.** (Альбом, рис. 41).

9. **Церковь св. Киракоса**—западная стена сводчатая, служила входом. Крыша провалилась, стены сохранились до половины. На южной стене надпись.

В С. КОЙТУРЕ.

10. Крепость—Бердтапа („Крепостной холм“) — первобытная крепость, по дороге в Дыгир.

В С. КАРАДЖАЛАРЕ.

11. Остатки старой церкви в центре села.

12. Кресткамни—в центре села и в окрестности.

13. Пещеры—естественные и искусственные—на всем протяжении ущелья; многие из них снабжены каменными дверями.

В С. ШАМИРАМЕ.

14. Древние крепости и мегалитические памятники в окрестностях села.

В С. ОШАКАНЕ.

15. Часовня св. Григория—на холме Конде, на его юго-восточном склоне. В полуразрушенном состоянии.

16. Часовня „Тух Манух“ („Смуглого младенца“), в юго-восточной части села.

17. Св. Саргис—на левом берегу Касаха. Она высечена в скале. На стене надпись 1625 г.

18. Бнакатеги („селище“) „Манканоц“—место старого, покинутого села, среди развалин которого стоит церковка св. Сион, 1200 г.

19. Мост—из тесаных камней, 1706 г.

В С. ОРГОВЕ.

20. Древняя крепость в самом селе.

21. Кладбище—у села, на холме. Много надгробных плит с барельефами.

В С. УДЖАНЕ (древний Вжан).

22. Остатки старой церкви.

23. Пещеры в ущельи: на одной из них—барельефы.

В С. ВОСКЕВАЗЕ.

24. Церковь св. Ованнеса в центре села, VII в.

25. Крепость Ахтамир—первобытная крепость, в хорошем состоянии.

26. Часовня—у Аштарацкой крепости, XVI—XVII в.

27. Мегалитические памятники на востоке от села.

В С. ПАТРИДЖЕ.

28. Остатки старой церкви—в центре села, XIV в.

В С. ПЕРСИ.

29. Калайчи („Крепости“) — по дороге в Илан-Балан, первобытной эпохи.

Ներածություն 52
3

ԱՇՏԱՐԱԿԻ ՇՐՋԱՆԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ

1. Ա շ ա ա ռ ա կ	7
2. Յ ե ղ ղ ա ռ դ	9
3. Ո հ ա ն ա ղ ա ն ք	11
4. Ս ա ղ ժ ո ս ա ղ ա ն ք	13
5. Կ ա ռ բ ի	14
6. Մ ու ղ ն ի	14
7. Փ ա ռ բ ի	15
8. Ու շ ի	15
9. Բ յ ու ռ ա կ ա ն	16
10. Ա ժ բ ե ռ դ	17
11. Թ ա լ ի շ (Արուճ)	18
12. Կ ո շ (հնում կուշ)	19
13. Դ ը ղ ե ռ (Տեղեղ)	19
14. Ա ղ ք	20
15. Ո շ ա կ ա ն	20
16. Աշտարակի շրջանի այլ հուշարձաններ	22
17. Ա լ բ ո մ	49
18. Աշտարակի շրջանի հնագիտական արտեղք	

СОДЕРЖАНИЕ

Введение	3
1. Аштарак	7
2. Егварт	9
3. Оганаванк	11
4. Сагмосаванк	13
5. Карби	14
6. Мугни	14
7. Парби	15
8. Уши	15
9. Бюракан	16
10. Амберт	17
11. Талиш (Арудж)	18
12. Кош	19
13. Дыгир	19
14. Ахц	20
15. Ошакан	20
16. Другие памятники Аштаракского района	22
17. Альбом	49
18. Археологическая карта Аштаракского района	

Содержание

Введение

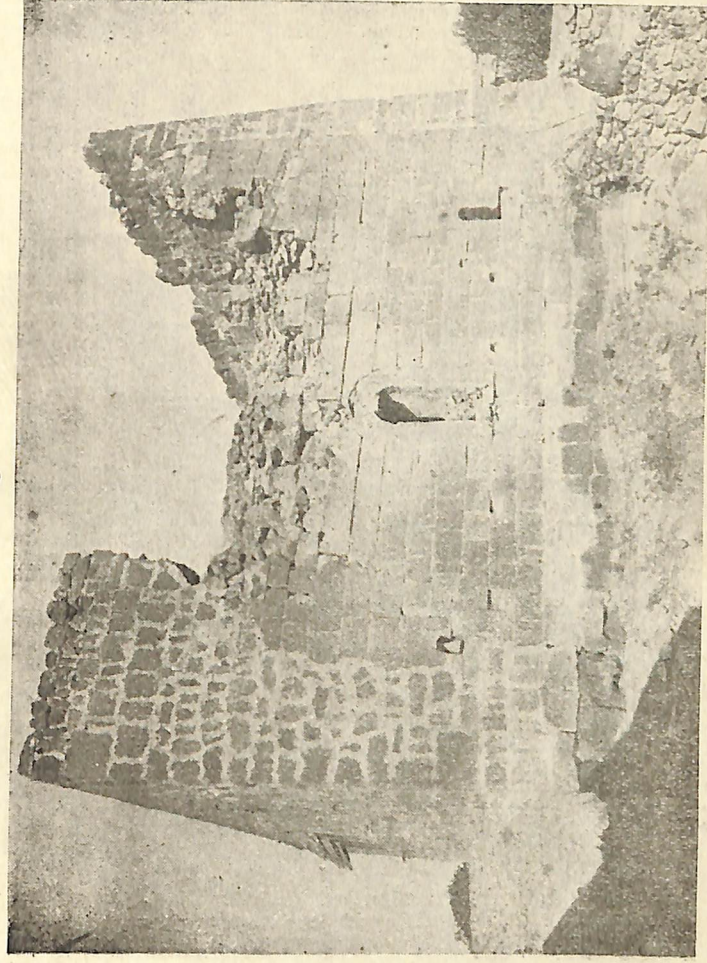
1. Описание местности
2. Описание населения
3. Описание хозяйства
4. Описание культуры
5. Описание религии
6. Описание искусства
7. Описание литературы
8. Описание науки
9. Описание спорта
10. Описание досуга
11. Описание здравоохранения
12. Описание образования
13. Описание семьи
14. Описание брака
15. Описание детей
16. Описание старости
17. Описание смерти
18. Описание похорон
19. Описание поминок
20. Описание поминовения

Содержание

1. Описание местности
2. Описание населения
3. Описание хозяйства
4. Описание культуры
5. Описание религии
6. Описание искусства
7. Описание литературы
8. Описание науки
9. Описание спорта
10. Описание досуга
11. Описание здравоохранения
12. Описание образования
13. Описание семьи
14. Описание брака
15. Описание детей
16. Описание старости
17. Описание смерти
18. Описание похорон
19. Описание поминок
20. Описание поминовения

У Л Р П У
А Л Б О М

1 Մշտնդավի Շիրանզորի բերձանուր տեսարանը (V դար).
 Цираназор в Ангараке—общий вид (V в.).

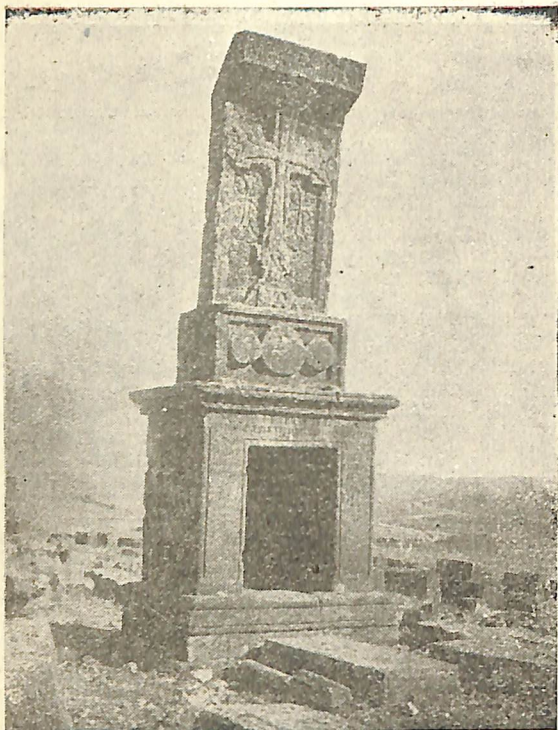

2. Աշտարակի Կարմրավորի ընդհանուր տեսարանը (VII դար).
Кармравор в Аштараке—общий вид (VII в.).

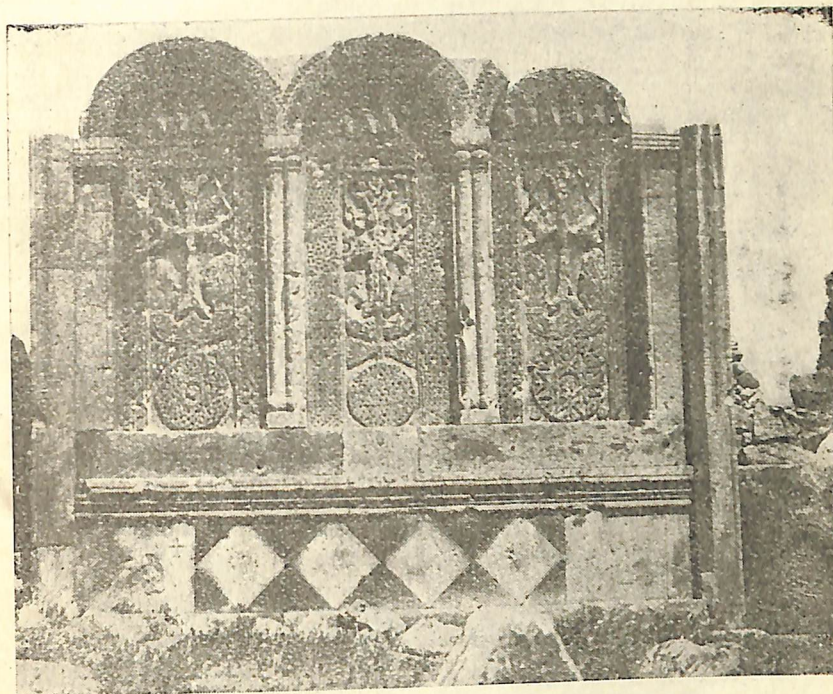

3. Կարմրավորի սլաքայի արձանագրությունը.
Надпись на Кармраворе.

4. Սաչքար—«Ծաղի Քար» (1268 թ.).
Крест-камень „Шак-кар“ (1268 г.).

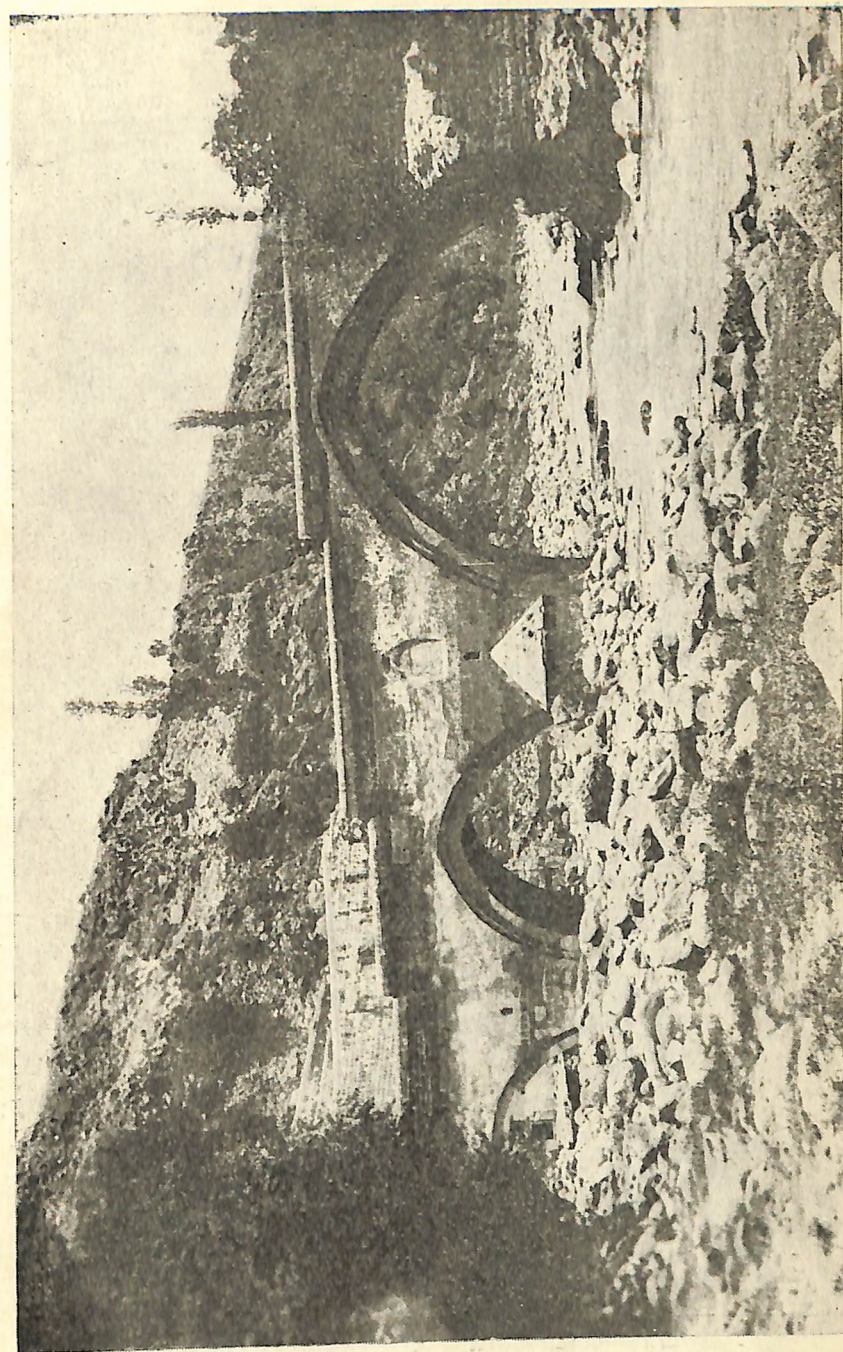
5. Սաչքարեր (XIII դար).
Хачкары (XIII в.).

Хачкары (XIII в.).

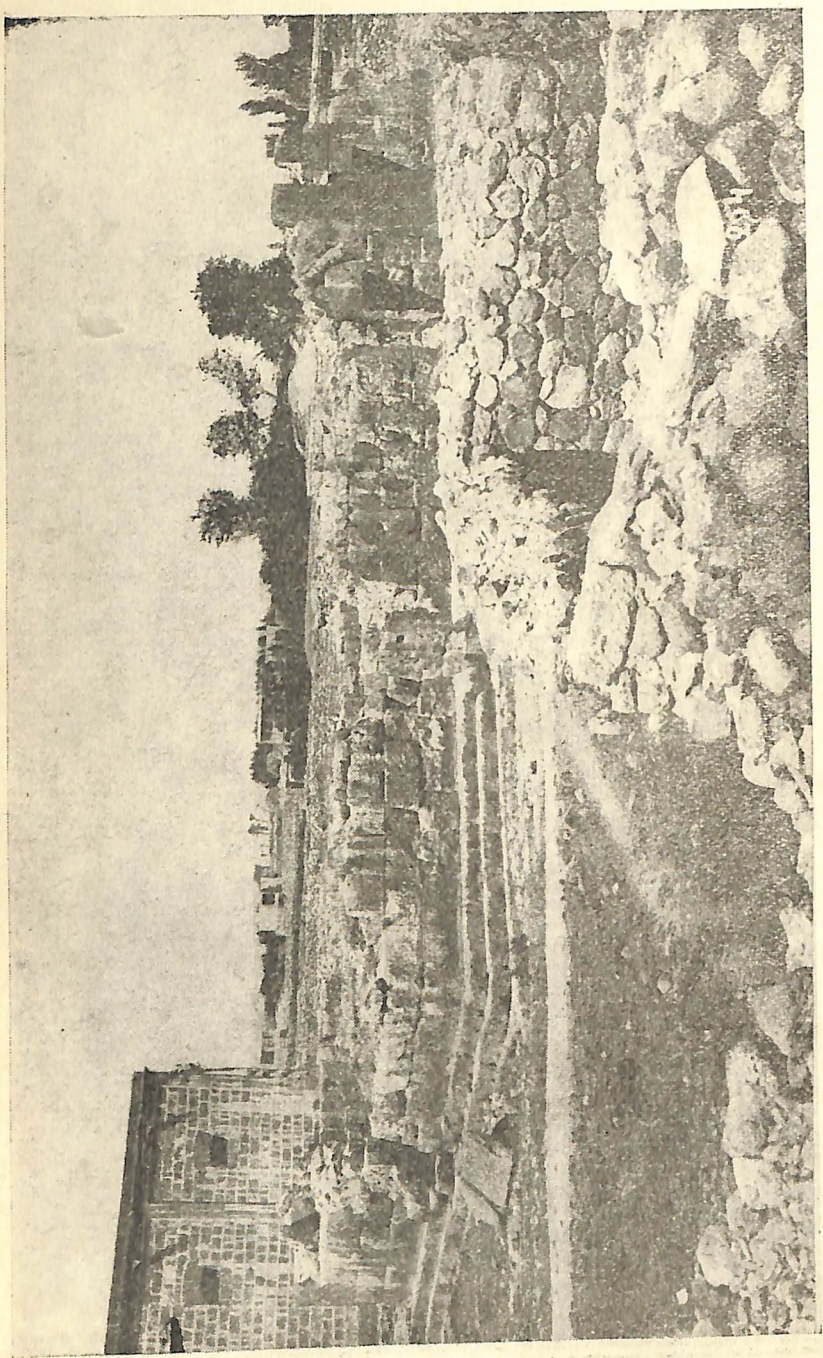
6. Մարինեյի ընդհանուր տեսքը (1981 թ.).
Марине—общий вид 1281 г.).

7. Աշտարակի կամուրջը.

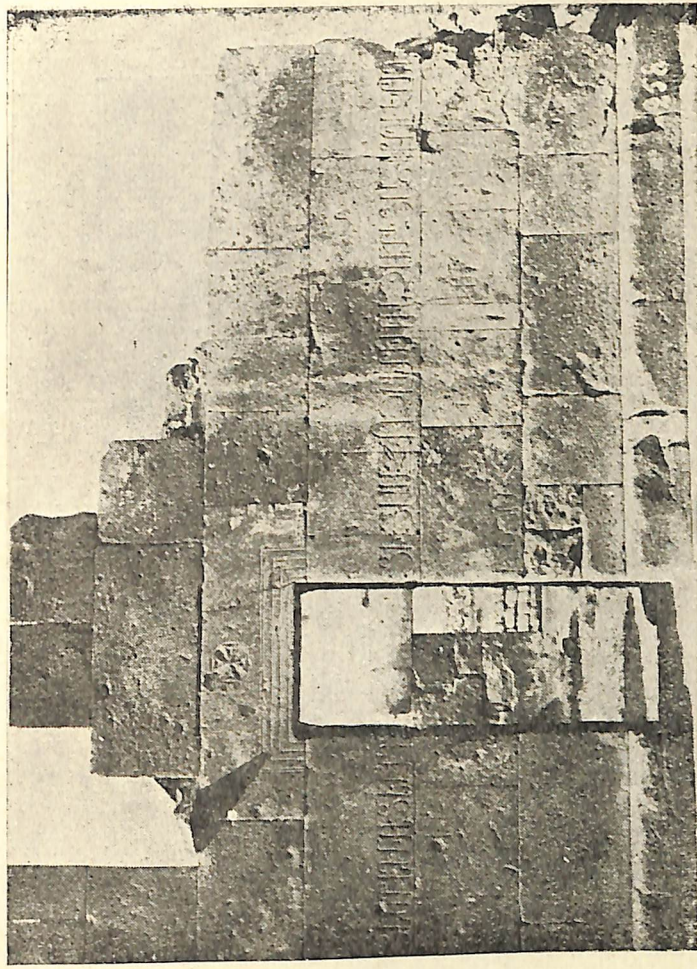
Аштаракский мост.

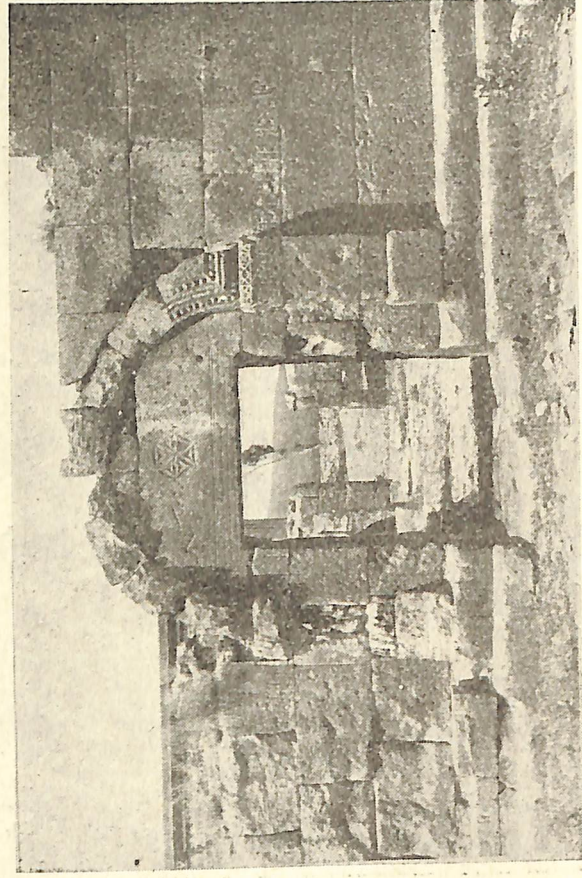
8. Յեզդարի բազիլիկան (VI դար).

Базилка в Егварте (VI в.).

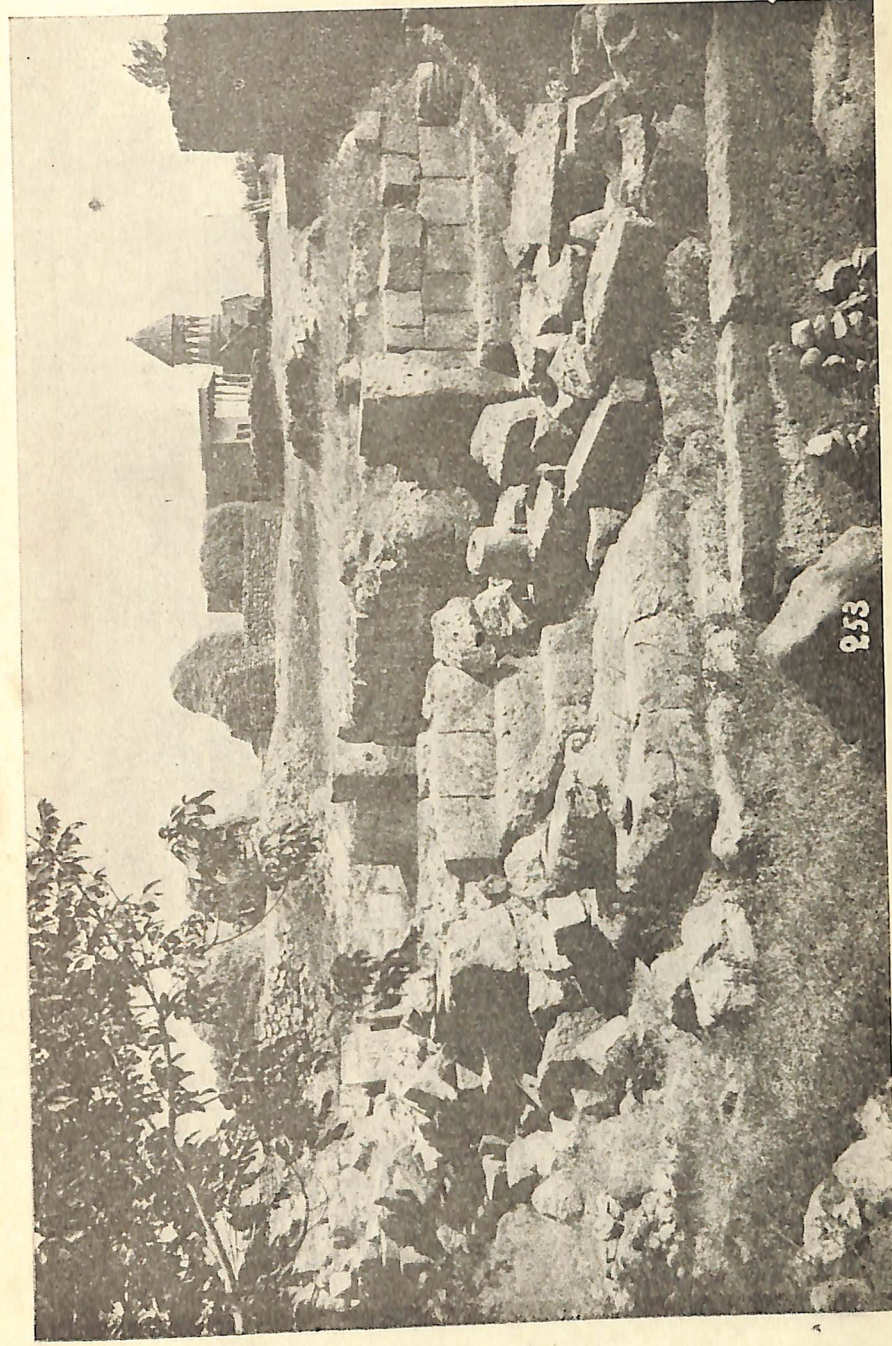

9 Յեզդարի բազիլիկայի միակողմ արձանագրության քանդակները.
Односторонняя надпись на Егвартской базилике.

10. Յեզկարդի բազիլիկայի գլխավոր մուտքը.
Главной вход Егвартской базилики.

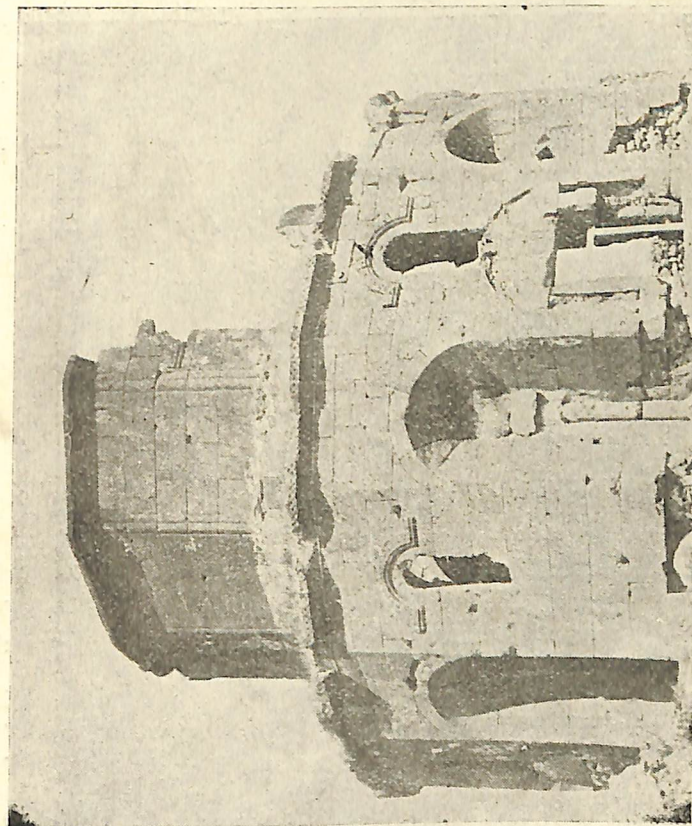
11. Յեզկարդի յիկեղեցու հիմքերը (V դար):

Фундаменты Егвартской церкви (V в.).

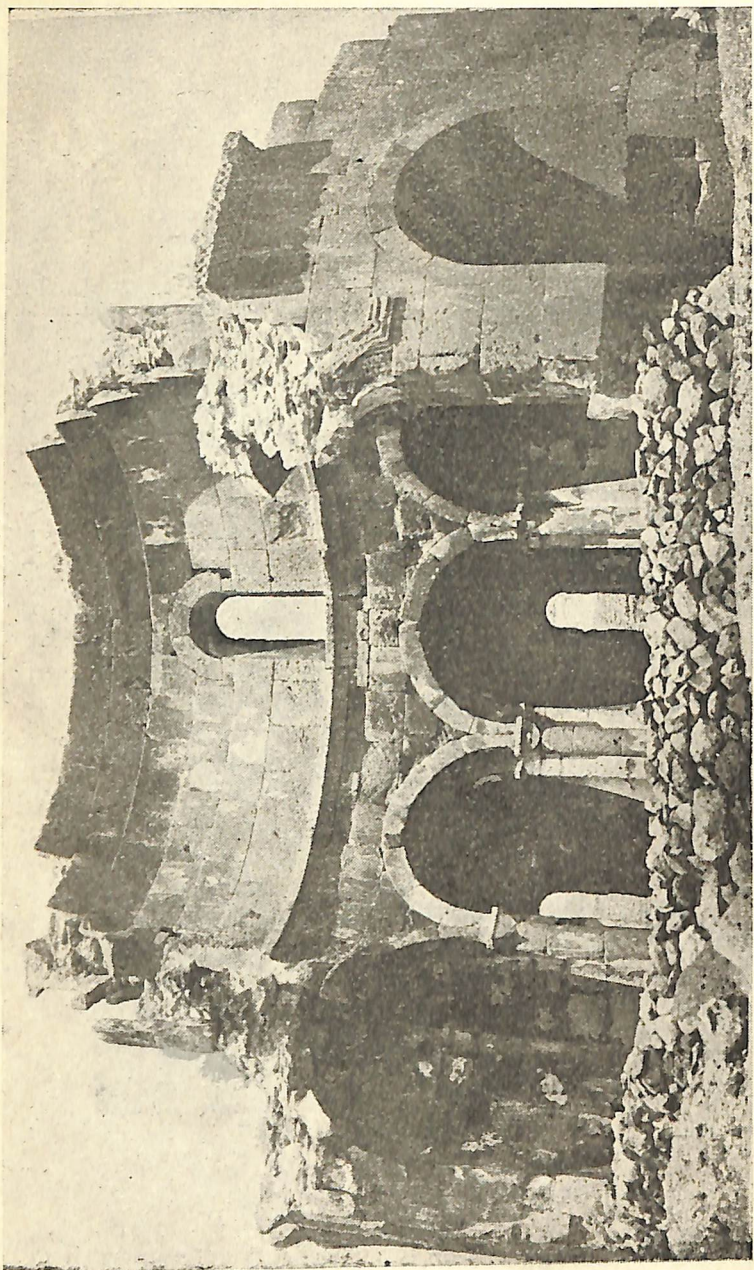

12. Յեղփարդի խաչքարերից.
Из Егвартских хачкаров.

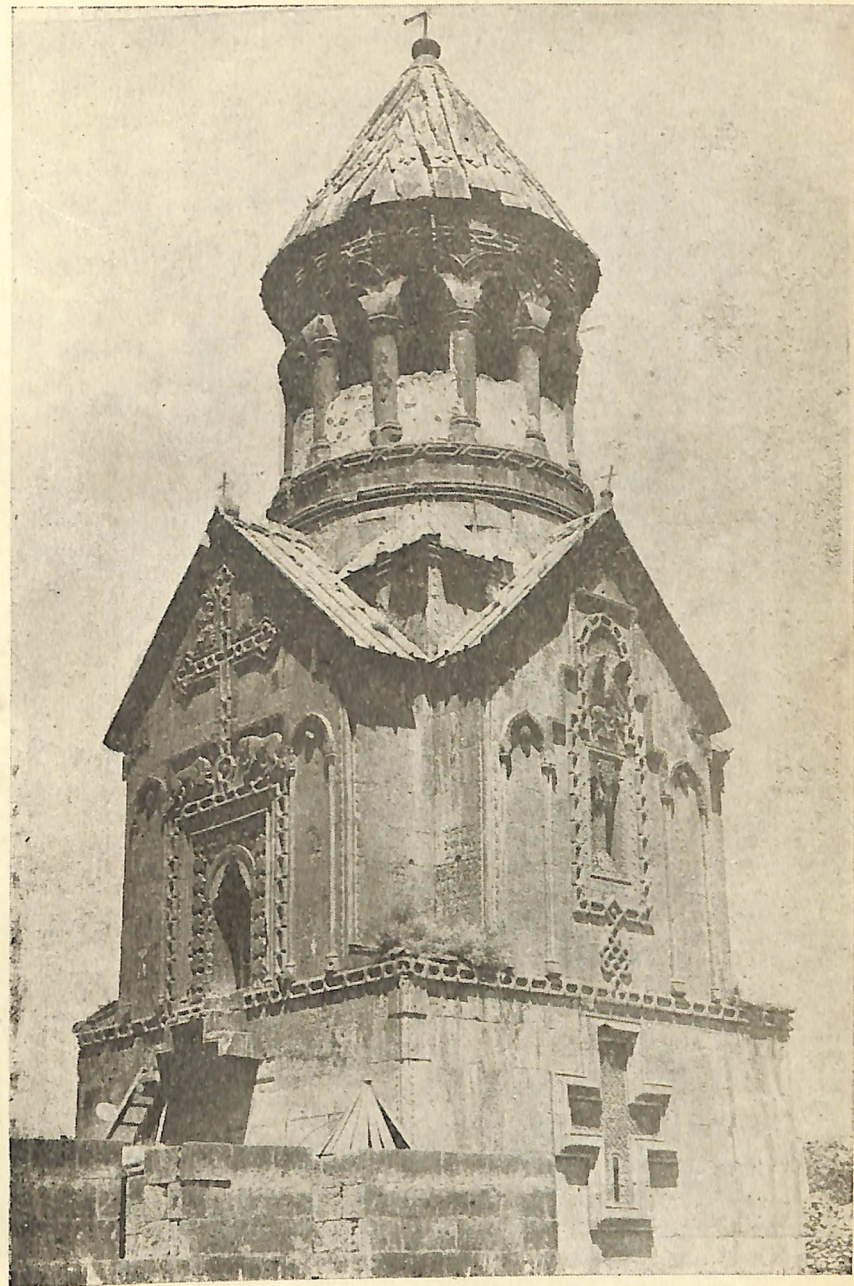
13. Զորավոր լիկեկցու ընդհանուր տեսքը (VII դար),
Общий вид церкви Зоравор (VII в.).

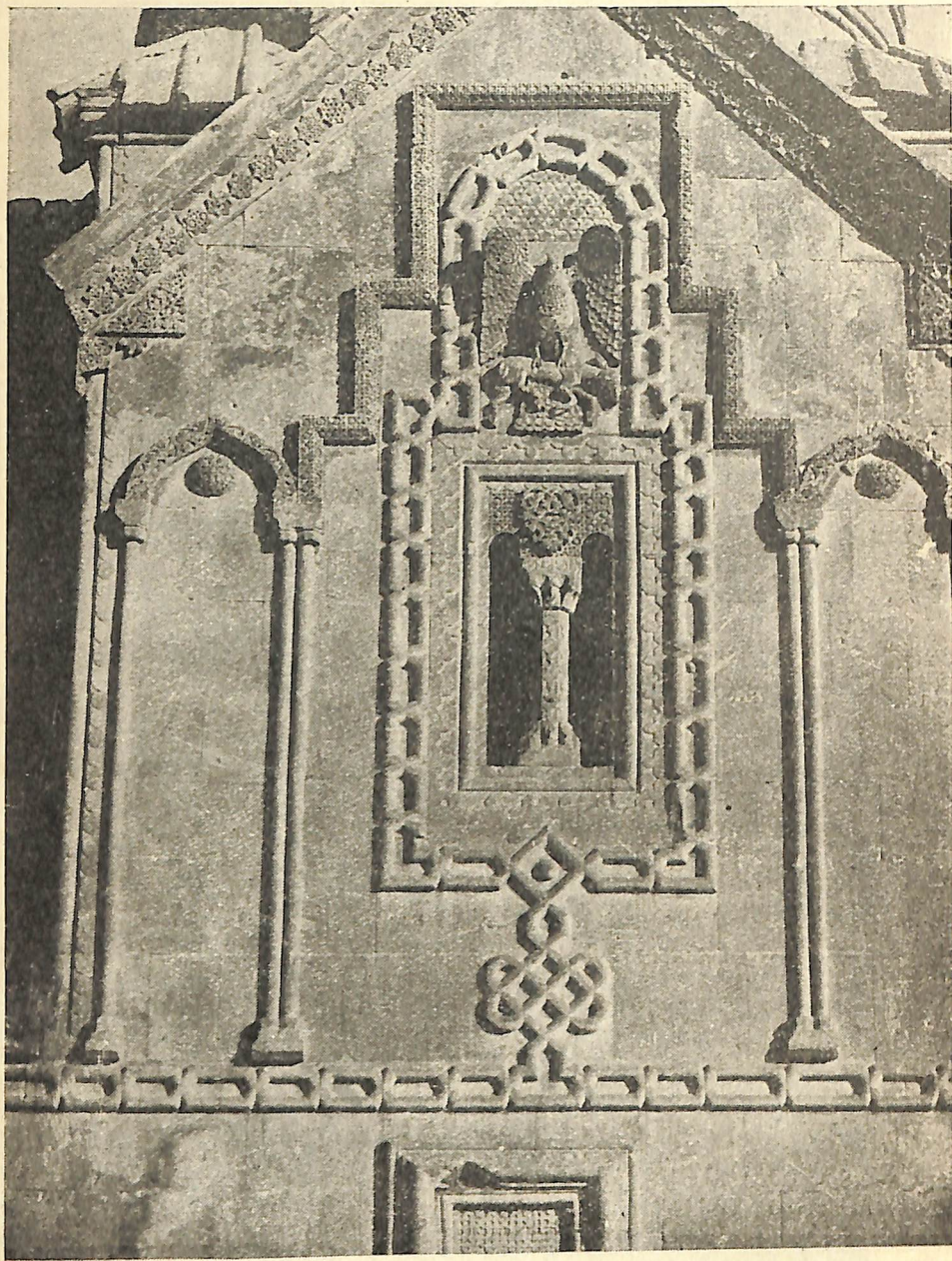
14. Զորավորի ներքին տեսքը.

Внутренний вид церкви Зоравор.

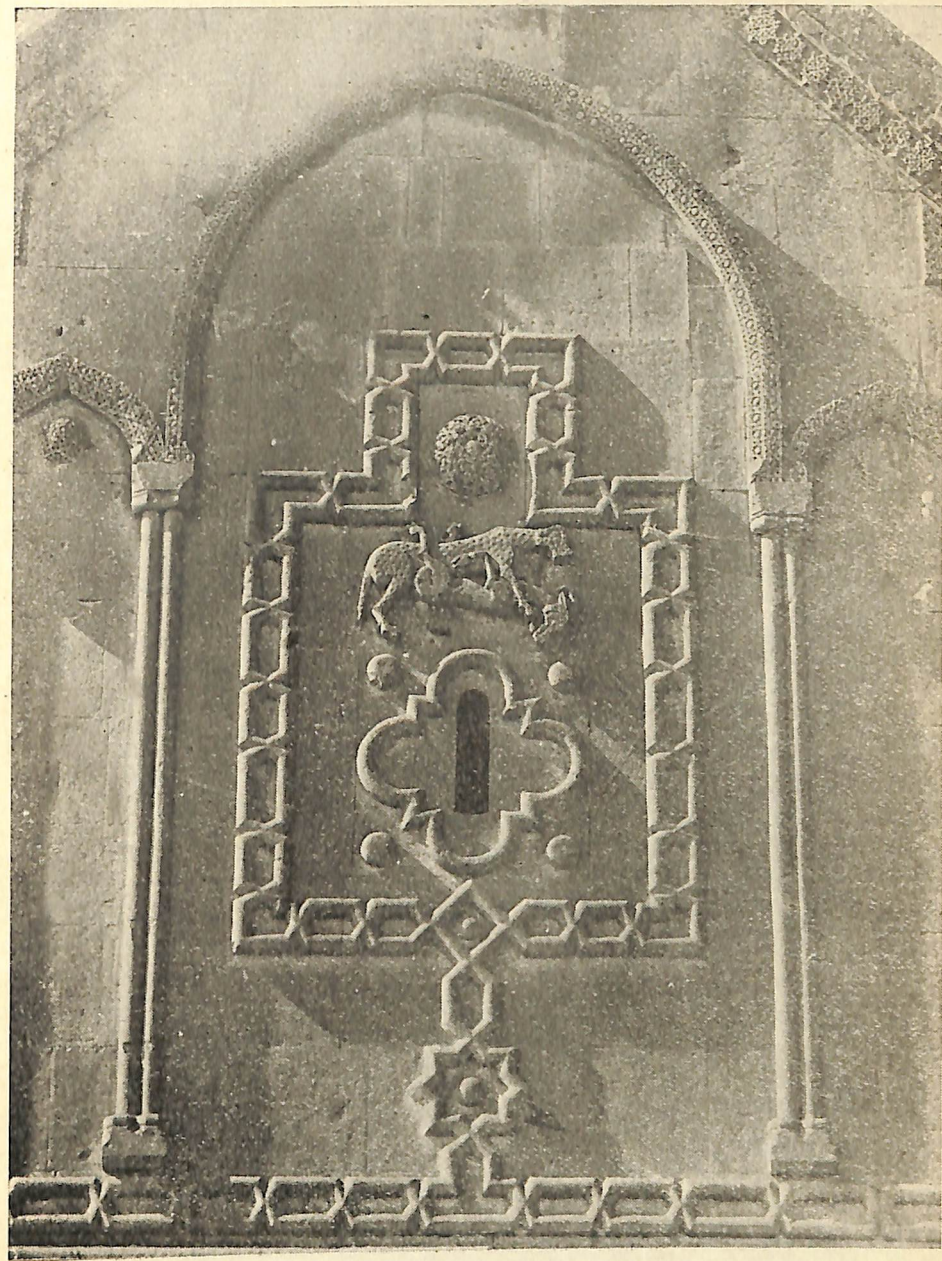

15. Յեղվարդի «Աստվածածին» յոռհարկ հուշարձանը (XIV դար).
Трехъярусный памятник „Богородицы“ в Егварте (XIV в.).

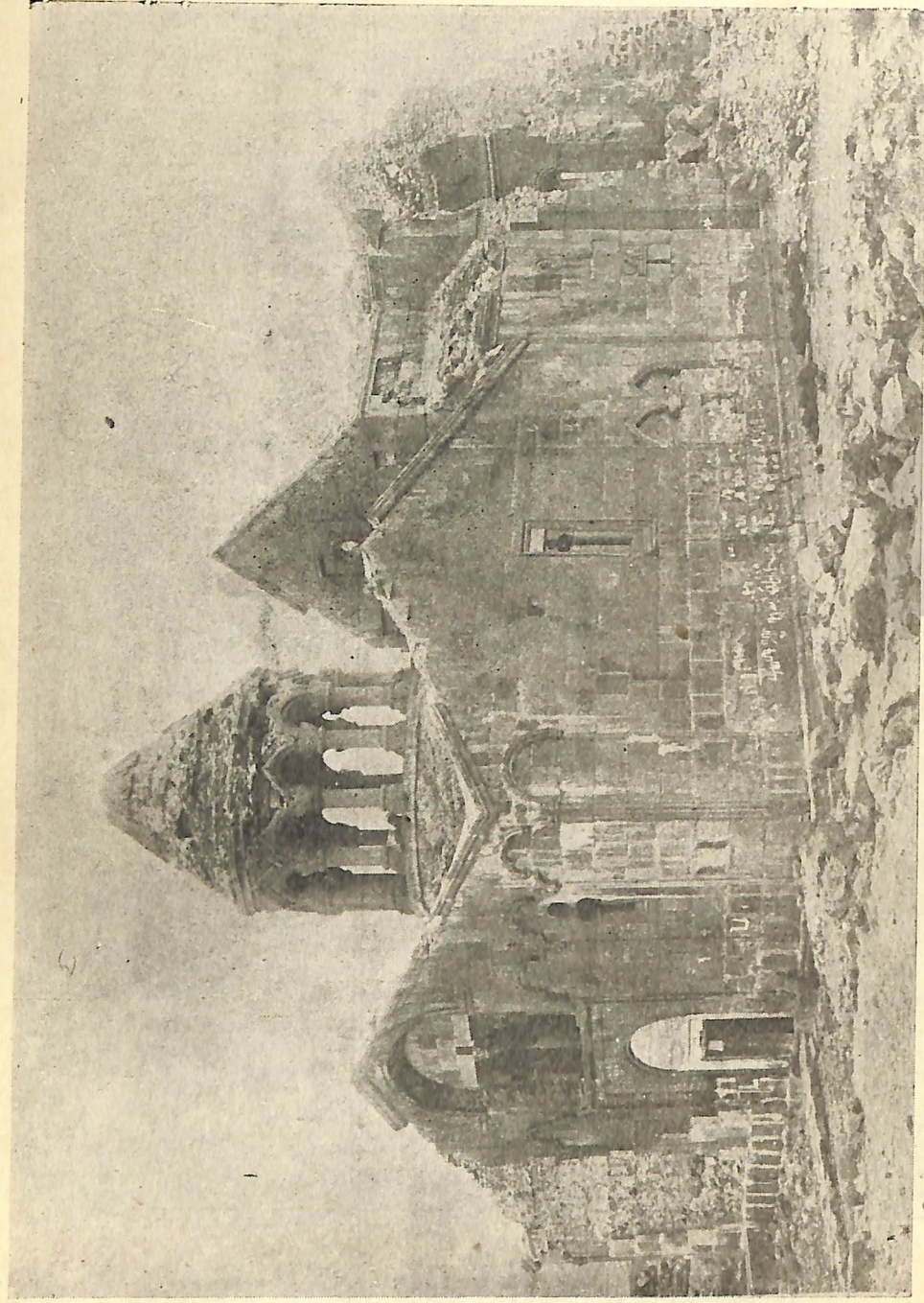

16. Առավաճածին յեկեղեցու յերկրորդ հարկի լուսամուտներէց.
Из окон второго этажа церкви св. Богородяцы.

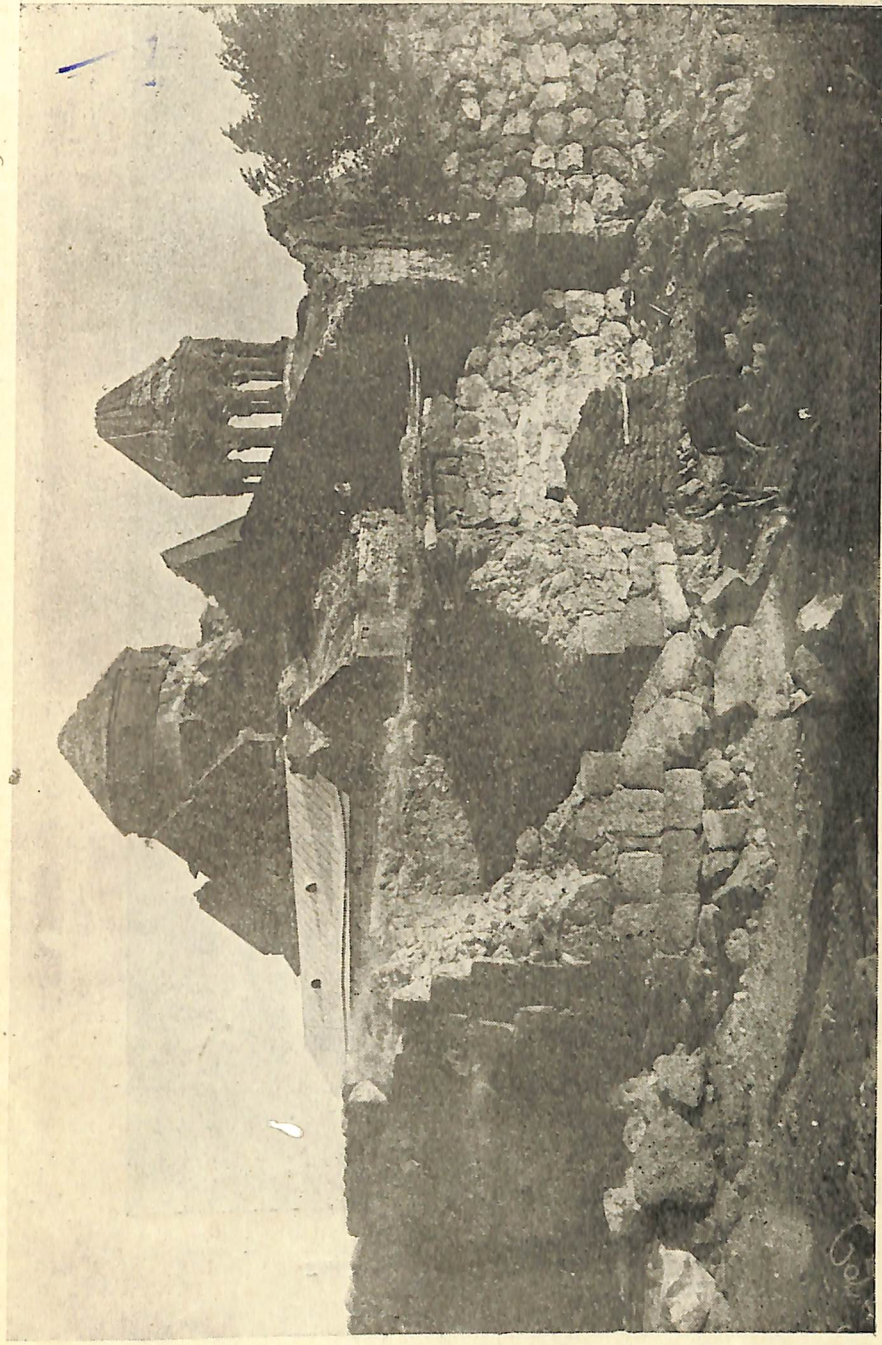

17. Առավաճածին յեկեղեցու յերկրորդ հարկի լուսամուտներէց.
Из окна второго этажа церкви св. Богородяцы.

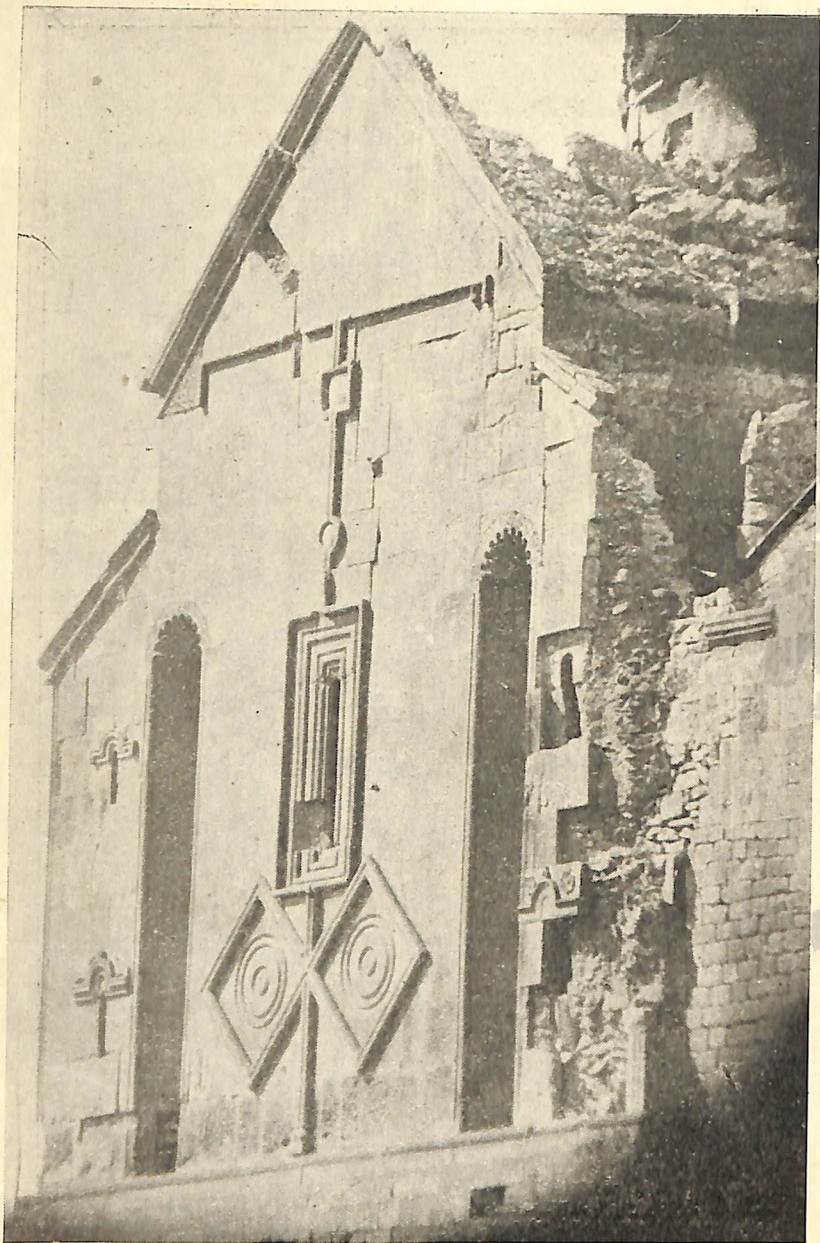
18. Սփյուռնիքի բնօրինակ տեսքը հարավ-արևմուտքից (1217 թ.)
Общий вид Оганаванка с юго-западной стороны (1217 г.)

19. Սփյուռնիքի բնօրինակ տեսքը հյուսիս-արևմուտքից.

Общий вид Оганаванка с северо-западной стороны.

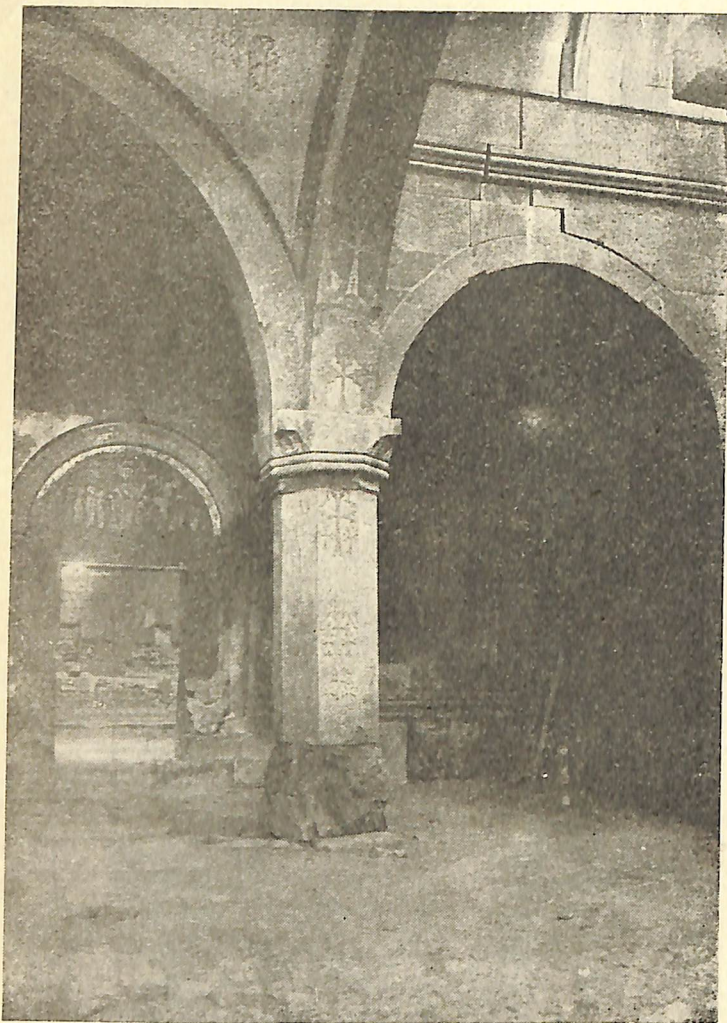

20. Ոչանափանքի առճարի արևելյան պատը.
Восточная стена Оганаванка.

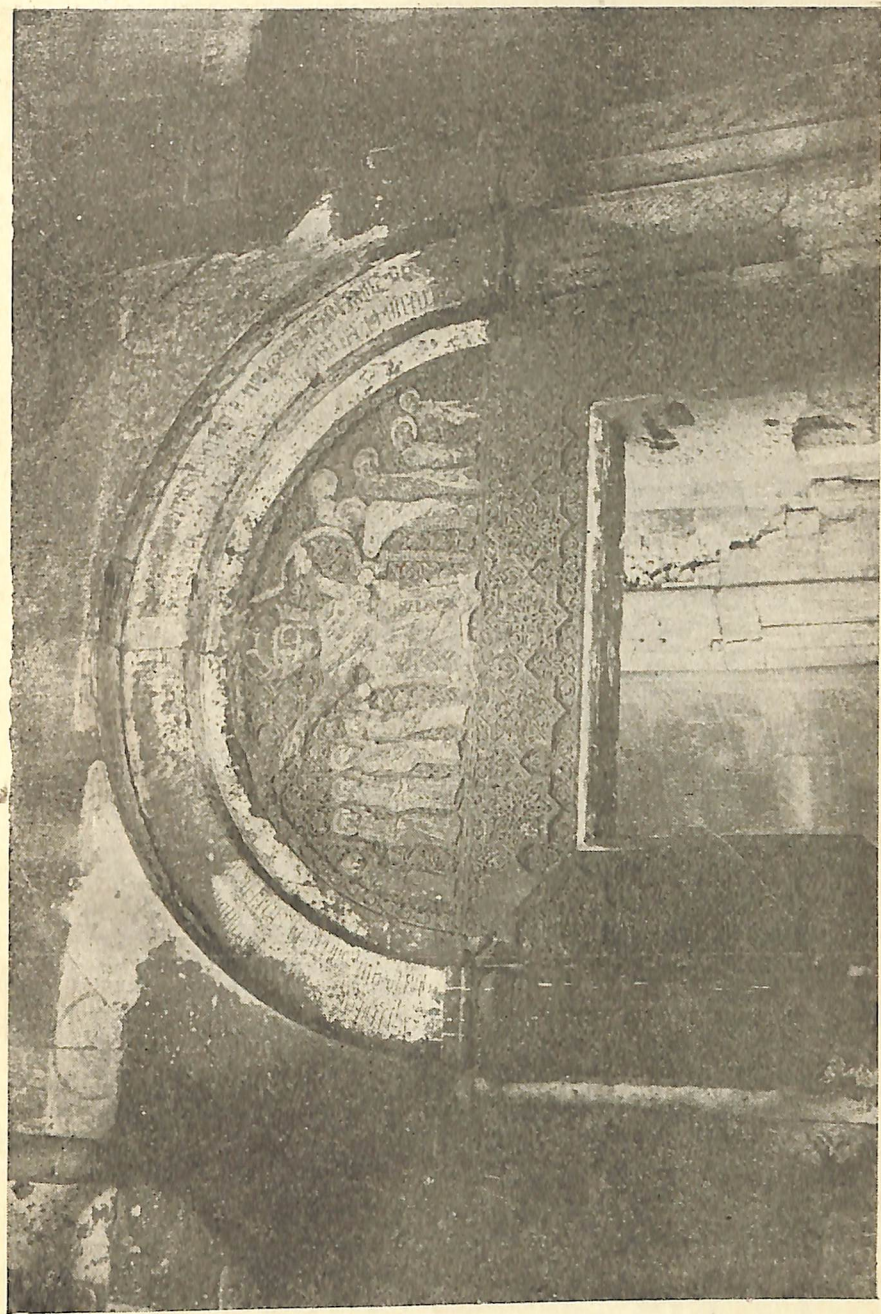

2 . Ոչանափանքի արևմտյան պատի լուսամուտները.
Окно в западной стене Оганаванка.

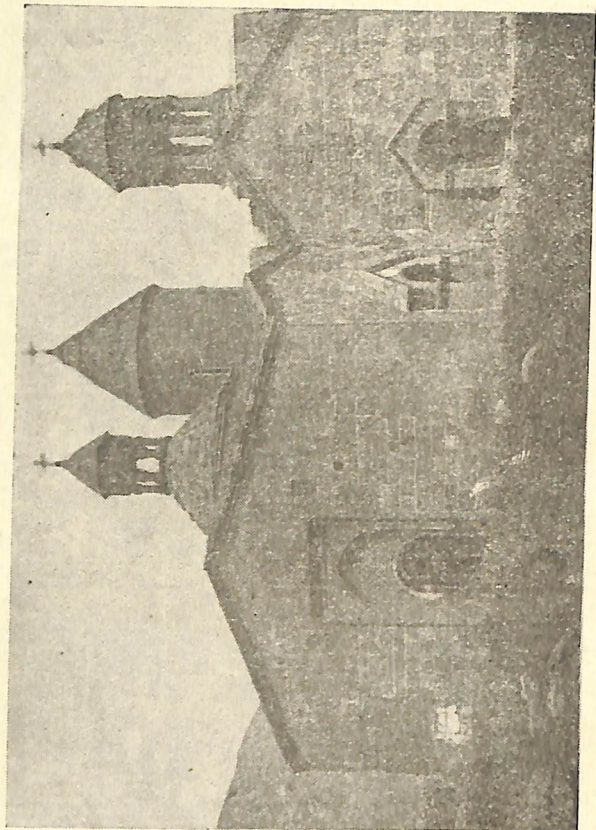

22. Ոգնավանքի դավթի հարավ-արևելյան սյուներ,
Юго восточные колонны притвора в Оганаванке.

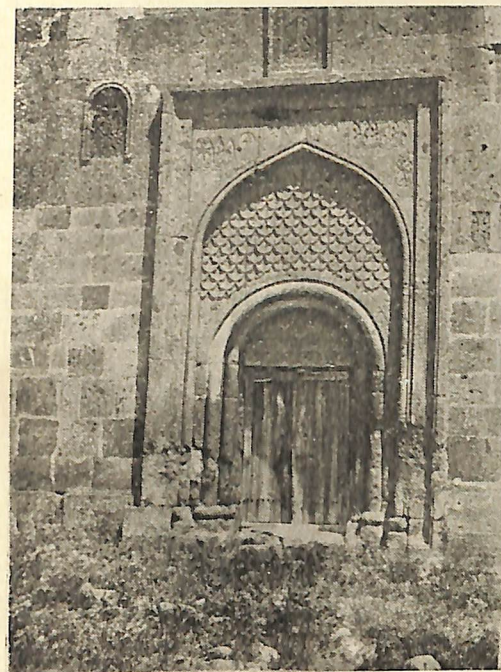

23. Ոգնավանքի տաճարի դիմացի մուտքի ճակատի վրա քանդակված ֆրիզը
Барельеф над главной дверью Оганаванского храма.

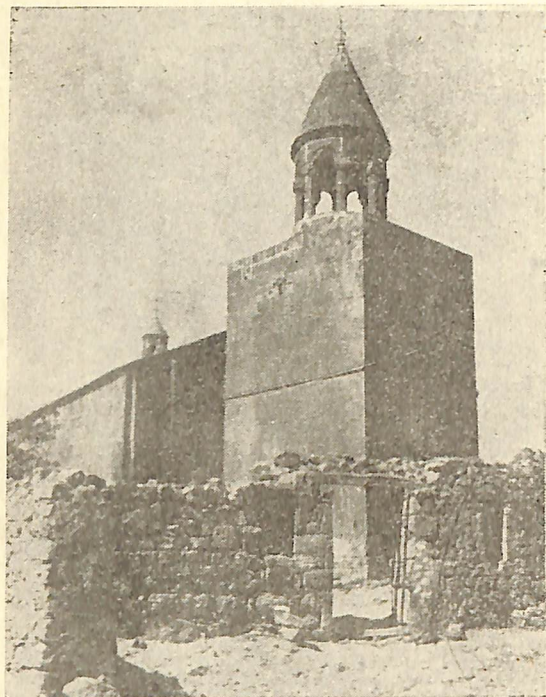

24. Սագմոսավանքի ընդհանուր տեսքը (XIII դ.).
Общий вид Сагмосаванка (XIII в.).

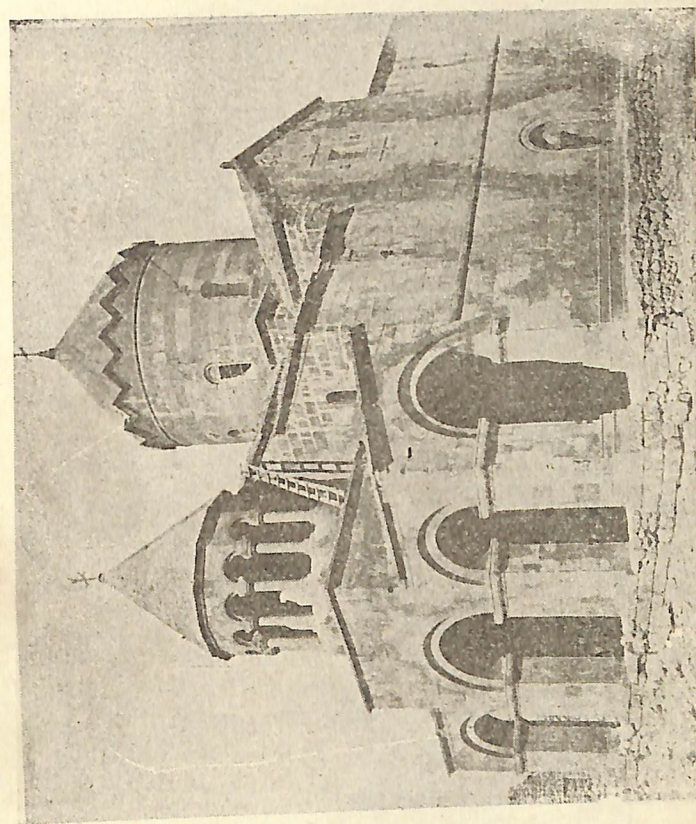

25. Սագմոսավանքի գլխավոր մուտքը.
Главная дверь Сагмосаванка.

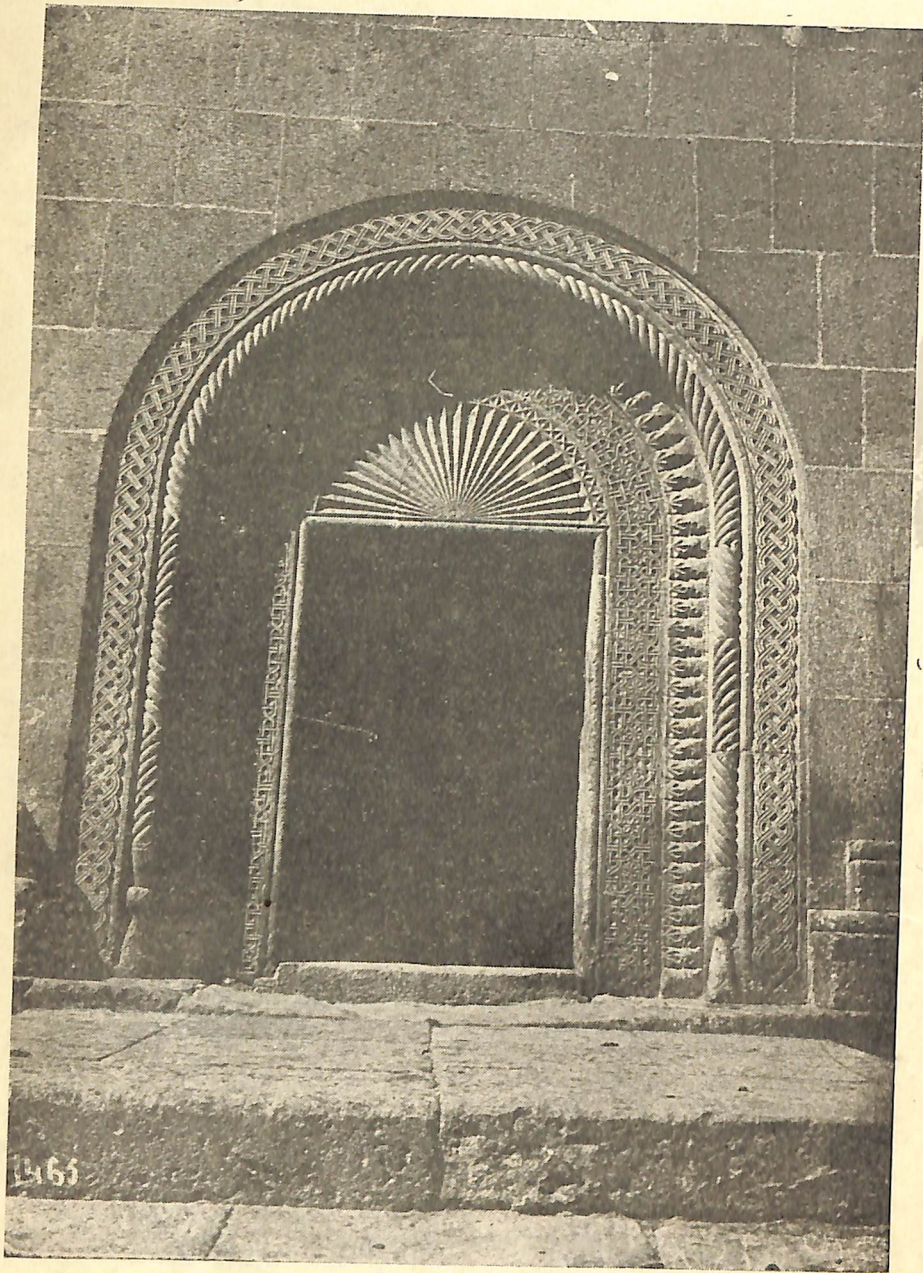

26. Կարբիի հուշարձանի ընդհանուր տեսքը (1691 թ.).
Общий вид памятника в. с Карби (1691 г.).

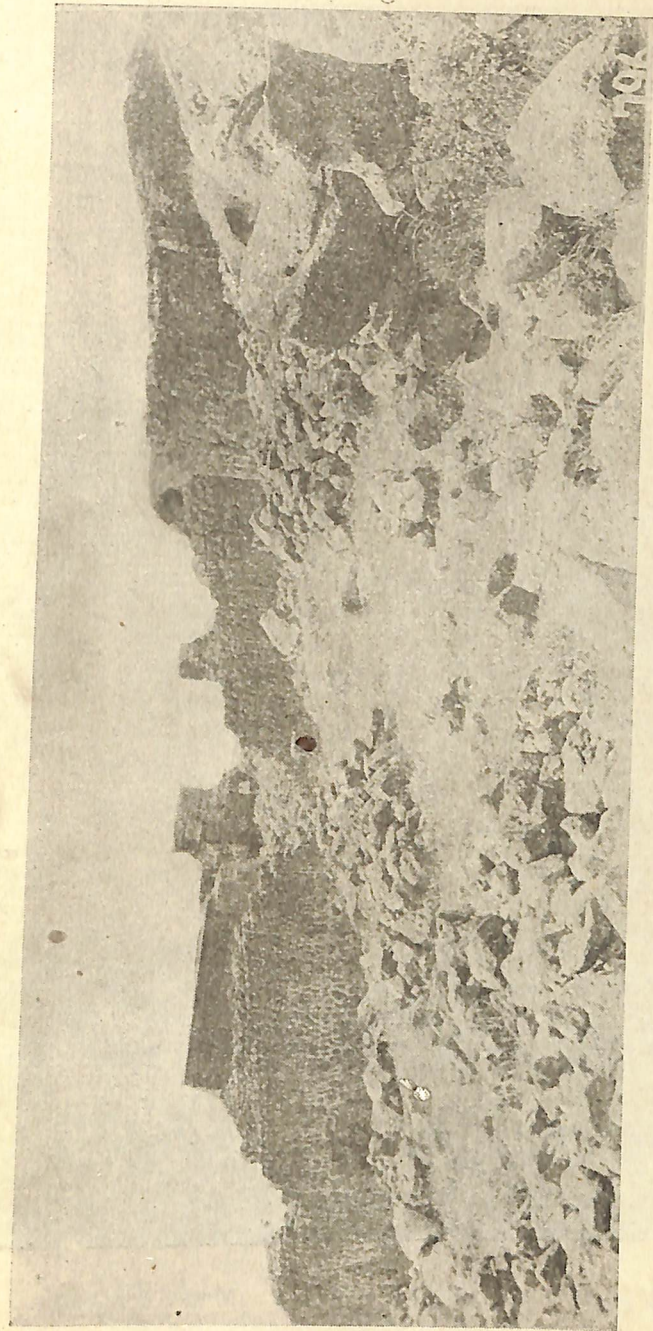

27. Մուղնու հուշարձանի ընդհանուր տեսքը (1664 թ.).
Общий вид храма в Мугни (1664 г.).

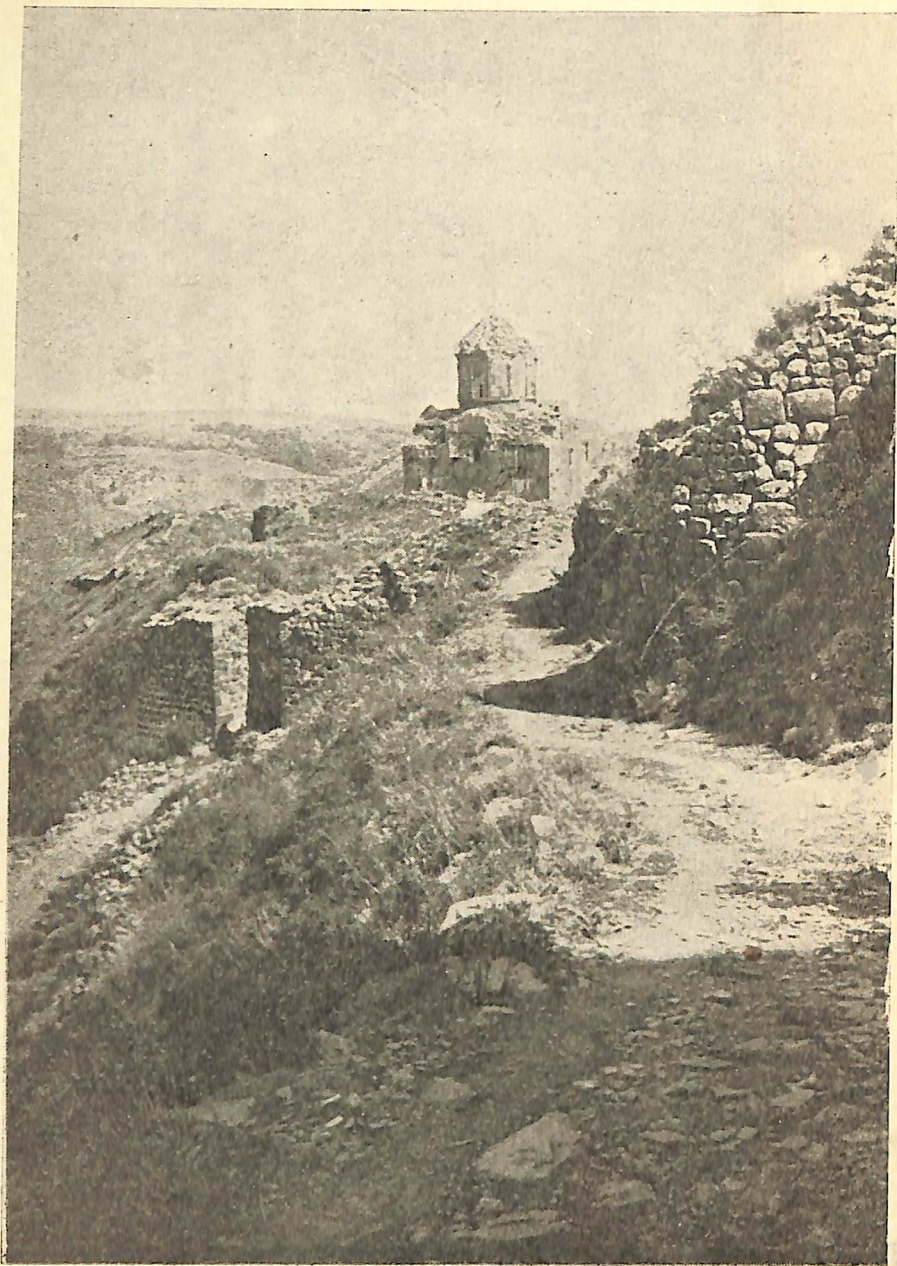

28. Մուգնու քանդավարիչ դուռ հարավային կողմից.
Орнаментированная дверь в западной стене Мугинийского храма.

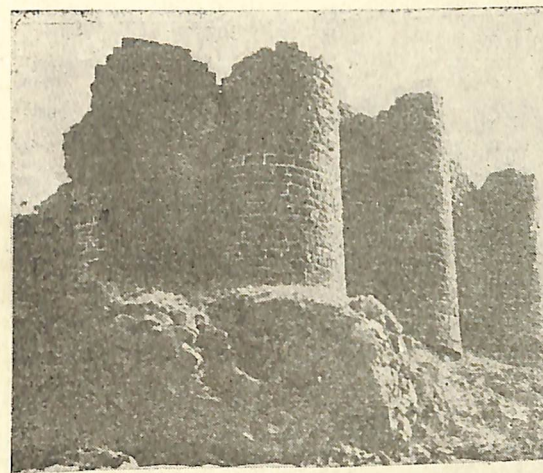
29 Ուշիկ առ. Սարգիս յիկեղեցին և տաճարի որսի մնացորդները (VII դար).
Церковь св. Саргиса и остатки крепостных стен в с. Уши (VII в.).

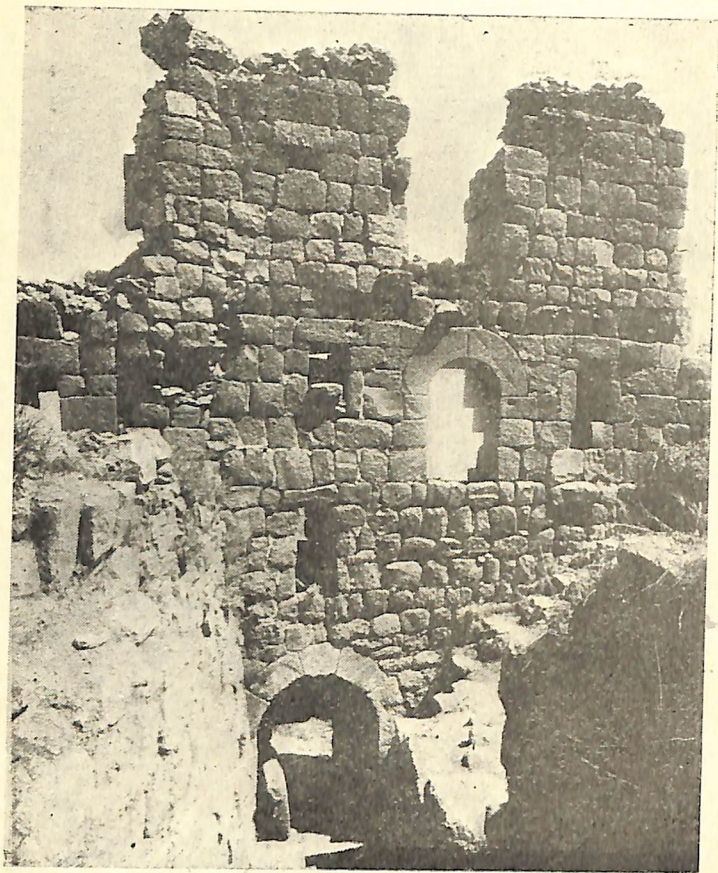
30. Ամբերդի ընդհանուր տեսարանը.

Общий вид Амберта.

31. Ամբերդի պարսպի մի մասը (X—XI դարերում).
Часть крепостной стены Амберта.

32. Ամբերդի Պահլավունյաց պալատի հարավային մուտքը X—XI դ. դ.—
նեղի կողմից.
Южный вход похловунской крепостной стены Амберта.

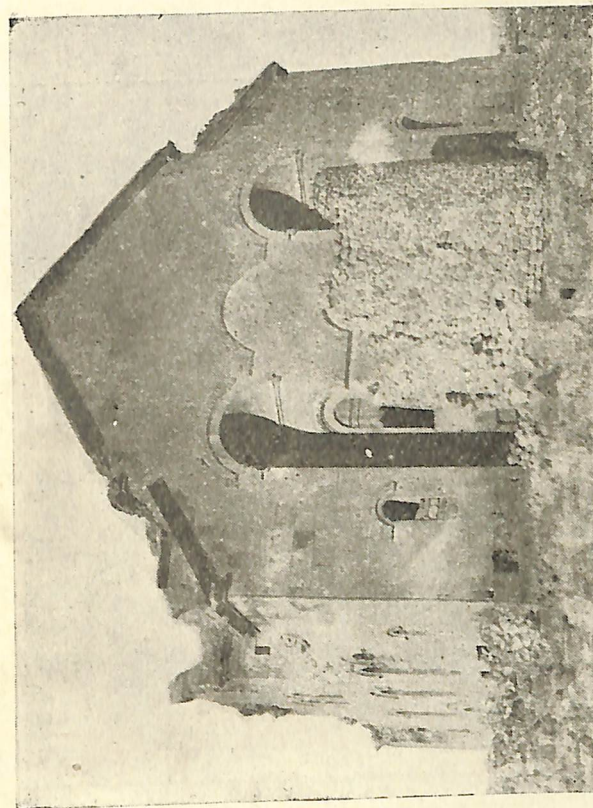

33. Ամբերդ Պահլավունյաց պալատի աստիճանները.
Амберт. Ступени похловунского дворца.

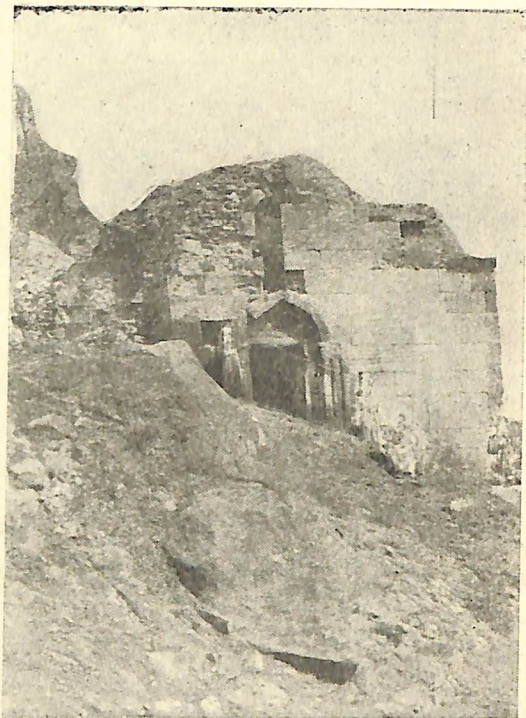

34. Ամբերդի յեկեղեցու ընդհանուր տեսքը հյուսիս-արևմուտքից (XI դ.).
Общий вид Амбертского храма (XI в.).

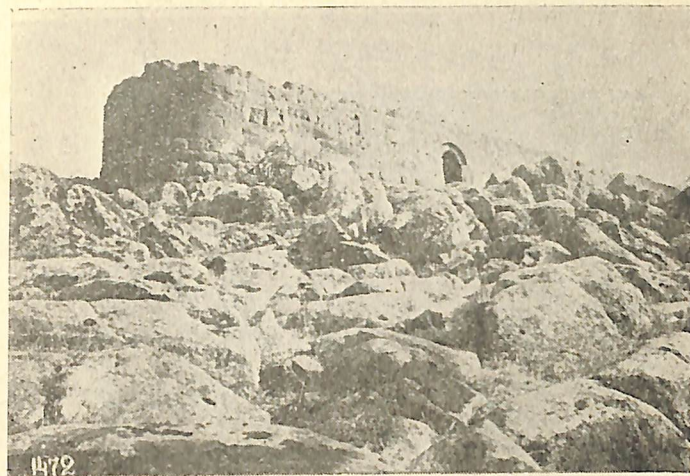

35. Թալիշի հուշարձանի ընդհանուր տեսքը հարավ-արևելքից (VII դար).
Общий вид Талинского храма с юго-восточной стороны (VII в.).

36. Կոշի յեկեղեցու ընդհանուր տեսքը (VII դար).
Общий вид храма в Коше (VII в.).

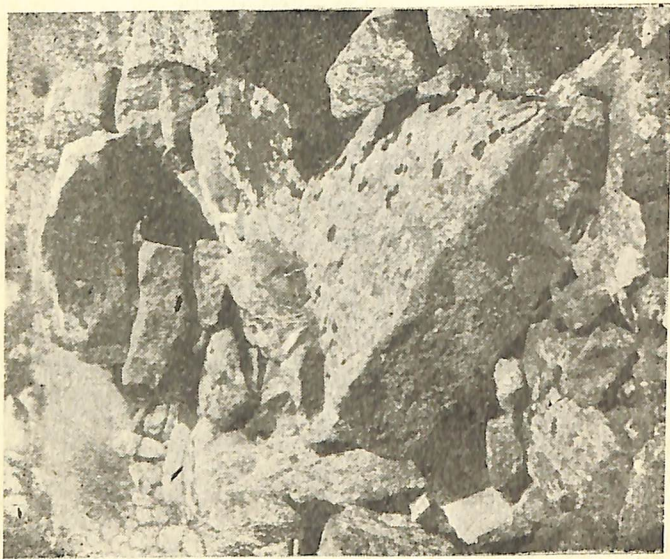

37. Կոշի բերդի պարիսպներ.
Стены крепости в Коше.

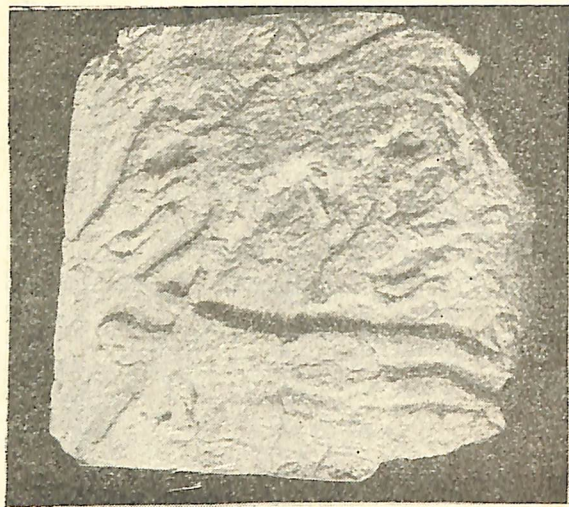

38. Դըղրի հուշարձանի ընդհանուր տեսքը (XIII դար).
Общий вид храма в Дыгире (XIII в.).

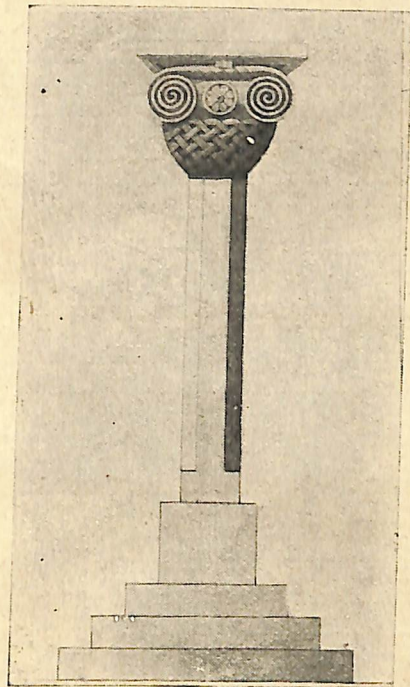

40. Ուշահանի գործններէն մէկը.
Один из долменов Ошакана.

39. Աղս գլխի գանձար մասուի բարձրարժեքներէն.
Из барельефа склепа в с. Ахце.

41. Ուշահանի Մորիկ կայսրի մահարձանը (ըստ Թ. Թորոմանյանի).
Памятник импер. Маврикия в Ошакане (по арх. Т. Тороманяну)

78
9162 5 0. 50 4.

7

Հայաստանի Ազգային գրադար

NL0422979

18996